

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

SH.SH.SHODMONOV, M.T.YAXSHIEVA, R.A.YUSUPOV

**ZAMONAVIY BOZOR
IQTISODIYOTI NAZARIYASI VA
AMALIYOTI**

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi
o‘quv-metodik birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan “Iqtisodiyot nazariyasi” mutaxassisligi talabalari uchun
o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT – 2009

Shodmonov Sh.Sh., Yaxshieva M.T., Yusupov R.A. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti: O'quv qo'llanma. –T.: TDIU, 2009. – 127 bet.

Ushbu o'quv qo'llanma kadrlar tayyorlash milliy dasturi, O'zbekiston Respublikasi Davlat ta'lim standarti hamda shu fan bo'yicha namunaviy va ishchi o'quv dasturlari asosida magistrantlar uchun tayyorlangan. Unda bozor iqtisodiyoti nazariyalari va bozor mexanizmining mantiqiy sxemalari o'z aksini topgan.

Iqtisodiy islohotlar yo'nalishlari va bozor mexanizmlari hamda ular bilan bog'liq davlat siyosati berilgan; milliy model va makroiqtisodiy barqarorlik masalalari tahlil qilingan.

O'quv qo'llanmada turli g'oyalar, kontseptsiyalar va modellarni tahlil va sintez qilinib, ulardan zarur g'oyalar keltirib chiqarilgan.

O'quv qo'llanmani tayyorlashda bozor munosabatlari sohasida Prezidentimiz I.A.Karimov asarlaridan, ma'ruzalaridan. Yangi qonunlar, farmonlar va qarorlardan, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish bo'yicha amaliy va statistik materiallardan foydalanilgan.

Shu bilan birga Keyns Dj.M., Fridmen M., Fisher S., Xarris L., Samuelson P., Makkonell K., Usoskin V. kabi taniqli iqtisodchi olimlar asarlaridan ham keng foydalanilgan.

Ushbu o'quv qo'llanma yangi pedagogik va informatsion texnologiyalarni hisobga olgan holda tayyorlangan. Qo'llanma birinchi navbatda magistrantlar uchun mo'ljallangan bo'lib, undan aspirantlar, talabalar, malaka oshirish instituti tinglovchilari va bozor iqtisodiyoti muammolari bilan qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

Mas'ul muharrir: prof. B.Yu.Xodiev

**Taqrizchilar: prof. Jo'raev T.T.
dots. G'afurov U.V.**

Шодмонов Ш.Ш., Яхшиева М.Т., Юсупов Р.А. Теория и практика современной рыночной экономики: Учебное пособие. –Т.: ТГЭУ, 2009 г. 127 с.

Подготовленное учебное пособие составлено на основе требований Национальной программы по подготовке кадров, образовательного Госстандарта Республики Узбекистан, типовой и рабочей программы по данному магистерскому предмету. В нем используется следующая логическая схема изучения теорий рыночной экономики и её механизма: в нем актуализируется проблема рыночной экономики в современный период, прослеживаются историческая эволюция товарно-денежных отношений и их теоретическое отражение в экономической науке, а также очличия современной рыночной экономики от классической, дается современная теория рыночной экономики и связанные с этим проблемы государственной политики, анализируются проблемы национальной модели и макроэкономической стабилизации экономики.

При подготовке учебного пособия использованы труды Президента И.А.Каримова, новые законы и постановления в области экономических реформ, фактические и статистические материалы по реализации экономической

реформы. Используются также труды таких видных экономистов, как Кейнс Дж.М., Фридмен М., Фишер С., Харрис Л., Самуэльсон П., Макконнелл К., Усоскин В. и др.

Вместе с этим при подготовке данного учебного пособия использованы новые педагогические и информационные технологии. Пособие рассчитано в первую очередь для магистрантов, однако может быть использовано также студентами, аспирантами и всеми, кого интересуют проблемы рыночной экономики.

Ответственный редактор: проф. Б.Ю.Ходиев

**Рецензенты: проф. Джураев Т.Т.
доц. Гафуров У.В.**

Shodmonov Sh.Sh., Yakhshiyeva M.T., Yusupov R.A. Theory and practice of modern market economy: Teaching manual. T.: TSUE, 2009. 127 p.

The manual is made on the bases of demand of the National program on preparing human resources, governmental standards on education of the Republic of Uzbekistan, type program and work program on master's subject. There is used next logical schema of learning theory of market economy and its mechanism. Here is the problem of market economy in modern period is actualized, historical evolution of trade – money relations and their theoretical reflection on economics find also difference modern market economy from classical are showed. Modern theory of market economy is given, connected with these problems of monetary policy, problems of national models and financial macro economical stabilization are analyzed.

The research is made in the range from genetic – historical, essential links and relations to functional ones. The attempt of analyzing and joining of different conceptions and models and also their comparative analysis is made.

On preparing this manual the books of the President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov, new laws, and orders in the field of economic reforms, existing and statistical materials on the realization of economic reforms are used. Also, works of outstanding economists such as J.M.Keyns, M.Fridman, S.Fischer, S.Harris, P.Samuelson, K.Macconell, V.Usoskin and others, are used.

At the same time on preparing this manual, new pedagogical and informational technologies, are used. The manual is addressed, firstly, to masters, however, it may also be used by students, aspirants, listeners of Institution of Upgrading the Qualification, and also by everybody who is interested in problems of market economy.

Editor in chief: prof. Khodiev B.YU.

**Reviewers: prof. Jurayev T.T.
docent. Gafurov U.V.**

MUNDARIJA

KIRISH.....	5
1-bob. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining predmeti va bilish usullari	8
2-bob. Tovar, qiymat va pul nazariyalari	20
3-bob. Bozor iqtisodiyoti va uning rivojlanish bosqichlari. hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining shakllanishi	32
4-bob. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o‘tishning milliy kontsepsiyasi	41
5-bob. Hozirgi jamiyatning ijtimoiy himoya tizimi. O‘zbekistonda aholini ijtimoiy himoya qilish bo‘yicha tadbirlar.....	53
6-bob. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining amal qilish mexanizmlari	60
7-bob. Hozirgi zamon iqtisodiyotida agrar muammolar	74
8-bob. Iqtisodiyotda makroiqtisodiy mutanosiblik va muvozanatga erishish muammolari iqtisodiy o‘sishning sharti sifatida.....	84
9-bob. Ishchi kuchi bandligi va ishsizlik muammolari.....	93
10-bob. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotini tartibga solishda moliya-bank tizimining roli	101
11-bob. Ishlab chiqarishning baynalminallashuvi. o‘zbekiston iqtisodiyotining jahon xo‘jaligiga qo‘shilishi (kirib borishi).....	111
ADABIYOTLAR.....	121

KIRISH

Mamlakatimiz o‘zining mustaqil taraqqiyot yo‘liga asoslangan holda bozor iqtisodiyotiga to‘la ishonch bilan o‘tib bormoqda. Mustaqillikning o‘tgan qisqa davri ichida iqtisodiyotning ko‘pgina sohalarida barqaror iqtisodiy o‘sishga erishildi. Bozor munosabatlarining tarkibiy qismlari va infratuzilmalari vujudga keltirildi.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganlaridek, «Bugungi kunda mamlakatimizni, avvalo, iqtisodiyotimizni isloh etish, erkinlashtirish va modernizatsiya qilish, uning tarkibiy tuzilishini diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan, har tomonlama asosli va chuqur o‘ylangan siyosat bizni inqirozlar va boshqa tahdidlarning salbiy ta’siridan himoya qiladigan kuchli to‘siq, aytilish mumkinki, mustahkam va ishonchli himoya vositasini yaratdi»¹.

Bugungi kunda ham mamlakatimizda zamonaviy bozor iqtisodiyotining asoslarini yanada rivojlantirish, mustahkamlash, uning samaradorligini oshirish borasida muhim, har tomonlama o‘ylangan va izchil chora-tadbirlar amalga oshirib borilmoqda. Jumladan, shu yilning 13 fevral kuni O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008 yilda respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalariga bag‘ishlangan majlisidagi ma’ruzasida Prezidentimiz o‘tgan yilda erishilgan ijobiy natijalar, mavjud muammo va kamchiliklarga tanqidiy baho berib, 2009 yilda Respublikani iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha reja va maqsadlar, islohotlarni yanada chuqurlashtirishga qaratilgan ustuvor vazifalarni belgilab berdi: “Navbatdagi eng muhim ustuvor vazifa – bu mamlakatimizni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning muhim omili sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishdan iborat.”²

Prezidentimiz tomonidan belgilab berilgan ushbu ustuvor vazifalarning o‘z vaqtida va to‘liq amalga oshirilishi mamlakatimizda bozor munosabatlarini rivojlantirish va mustahkamlashga, ularning jamiyatimiz a’zolari manfaatlari uchun xizmat qilishga yo‘naltirilishiga salmoqli hissa qo‘shadi.

Lekin Prezidentimiz I.A.Karimovning asarlaridan, nutqlari va turli yig‘ilishlarda qilgan ma’ruzalaridan ma’lumki, erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda bugungi kunda o‘z yechimini topmagan muammolar, hal qilinishi zarur bo‘lgan vazifalar ham mavjud. Ko‘pgina korxonalarining zarar ko‘rib ishlayotganligi, ularning moliyaviy ahvoli qiyinlashib, inqirozga uchrayotganligi, kichik va xususiy tadbirkorlik korxonalarining, mulkdorlar sinfining shakllanishidagi va qishloq joylarda iqtisodiy islohotlarni amalga

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009, 31-bet.

² Mamlakatni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2008 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma’ruzasi // Xalq so‘zi, 2009 yil 14 fevral.

oshirishdagi qiyinchiliklar, tovar, xizmat va kapital eksportining nisbatan sekin o'sayotganligi va boshqalar shular jumlasidandir.

Ana shu va boshqa muhim iqtisodiy masalalarni tezroq hal qilish, ularning echimini izlab topish, milliy istiqloq mafkurasining mazmunini va xususiyatlarini tushunish ko'p jihatdan kishilarning iqtisodiyot sirlarini, ayniqsa, bozor iqtisodiyoti munosabatlarining mazmunini, ularning talablari va xususiyatlarini, qonun-qoidalarini, amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning maqsadi va mohiyatini chuqurroq bilishlariga bog'liqdir. "Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti" fani iqtisodiyot qonun-qoidalarini, tejimli xo'jalik yuritish sirlarini, turli iqtisodiy sub'ektlar va xo'jaliklarning bir-birlari bilan manfaatli iqtisodiy aloqada bo'lib, unumli mehnat qilish yo'llarini va shakllarini o'rgatadi. "Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti" fani mamlakatimizda yashayotgan hamma kishilarning daromadlari, ularning turmush darajasi faqat milliy iqtisodiyot taraqqiyotiga bog'liqligini, shu sohada mehnat qilayotgan kishilarning ijodiy mehnati bilan vujudga kelgan milliy mahsulotning ko'payishi, uning to'g'ri taqsimlanishi va foydalanilishi, milliy valyuta barqarorligi bilan bog'liqligini ham o'rgatadi va milliy istiqloq mafkurasining odamlar ongida shakllanishida, ularning intellektual kamolotga erishuvida muhim rol o'ynaydi.

Lekin o'zbek tilida hozirgi davrdagi bozor iqtisodiyoti ichki sirlarini o'rganishga intilayotgan magistrantlar uchun mo'ljallangan, iqtisodiyotning muammolarini echishga harakat qilayotgan rahbar xodimlar, iqtisodchi mutaxassislar, bozor iqtisodiyoti bilan qiziqayotgan keng kitobxonlar ommasi talablariga javob beradigan adabiyotlar, ayniqsa, o'quv qo'llanmalar etarli darajada emas. O'quv qo'llanmalari etishmasligi bo'yicha oliy o'quv yurtlaridagi holatni, shuningdek, kadrlar tayyorlash milliy dasturida qo'yilgan muhim vazifalarni hisobga olib, biz "Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti" fani bo'yicha ushbu o'quv qo'llanmani tayyorlashga jazm qildik.

Biz bozor iqtisodiyotiga o'tayotganligimizni, bu sharoitda yashashimiz, faoliyat ko'rsatishimiz, iqtisodiy munosabatda bo'lishimizni hisobga olib, bozor iqtisodiyoti muammolarini, uning sabab-oqibatlarini, qonun-qoidalarini, tushunchalarini, ularning bizning sharoitimizda qay darajada, qanday shaklda amal qilayotganligini batafsil yoritishga harakat qildik. Ushbu o'quv qo'llanmada O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyoti muammolari, ayniqsa, Prezidentimiz ma'ruza va nutqlarida, qabul qilingan qonunlar va qarorlarda bayon etilgan tamoyillar, xususiyatlar ham qamrab olindi hamda nazariyani amaliyotga yaqinlashtirish maqsadida bozor iqtisodiyotining ko'pgina umumiy qonun-qoidalari bevosita mamlakatimiz misolida yoritildi.

Ushbu o'quv qo'llanma yangi standart talablari bo'yicha tuzilgan dastur asosida yozildi. O'quv qo'llanmada dasturdagi asosiy va zaruriy mavzular qamrab olingan. Biroq hajm cheklanganligi uchun ko'pgina materiallar

qisqartirib berildi. Shuning uchun o'quv qo'llanmada kamchilik va munozarali jihatlar ham bo'lishi mumkin.

O'quv qo'llanmada o'qitishning yangi texnologik xususiyatlari hisobga olinib, har bir mavzu oxirida shu mavzu uchun xulosalar, tayanch tushunchalar va takrorlash uchun savollar berildi. Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati esa o'quv qo'llanmaning oxirida berildi.

“Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti” fani bo'yicha mazkur o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari magistratura tinglovchilari uchun mo'ljallangan bo'lib, undan o'rta-maxsus o'quv yurtlari va tinglovchilari, litsey o'quvchilari, aspirantlar va iqtisodiyot sohasidagi bilimlarga qiziquvchi barcha kitobxonlar ham foydalanishi mumkin.

Mualliflar o'quv qo'llanmaning tuzilishi, mazmuni, muammolarning bayon qilinish tartibi va uslubi bo'yicha bildirilgan har qanday taklif-mulohazalarni minnatdorchilik bilan qabul qiladilar va keyingi o'quv qo'llanmalar hamda darsliklar tayyorlashda hisobga oladilar.

1-BOB. ZAMONAVIY BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI VA AMALIYOTI FANINING PREDMETI VA BILISH USULLARI

1-§. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fani predmetining kontseptual masalalari

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fani va uning qonun-qoidalarini bilish uchun, eng avvalo, bozor iqtisodiyoti va uning asosiy belgilari to'g'risida tasavvurga ega bo'lish lozim.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti ko'pchilik mamlakatlar uchun xos bo'lib, u har xil darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan amal qilmoqda va rivojlanmoqda. Bu iqtisodiyotning amal qilish mexanizmi asrlar davomida shakllanib, hozirgi davrda madaniylashgan shaklni kasb etdi va ko'pgina mamlakatlarda hukmron iqtisodiy tizimga aylandi. Mazkur iqtisodiyotning barqarorligi uzoq davrli iqtisodiy evolyutsiya davomida uning amal qilishining asosiy qoidalari saqlanib qolishi bilan izohlanadi.

Xususiy mulkning paydo bo'lishi va ijtimoiy mehnat taqsimotining ro'y berishi bozor iqtisodiyotining kelib chiqishi va mavjud bo'lishing umumiy sharti hisoblanadi. Xususiy mulkchilik va mehnat taqsimoti ijtimoiy xo'jalikning tovar shaklini taqozo qiladi, tovar ishlab chiqarishning mavjud bo'lishi o'z-o'zidan pul muomalasi, ayirboshlash, taqsimlash va iste'molning bozorga oid xususiyatini ko'zda tutadi. Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Ishlab chiqarishning mustaqilligi, tadbirkorlik erkinligi, resurslar erkin almashinuvining ta'minlanishi bozor iqtisodiyotini samarali amal qilishining asosiy shartlari bo'lib hisoblanadi. Tovar ishlab chiqaruvchi qanchalik mustaqil bo'lsa, bozor ham shu darajada yaxshi rivojlanadi. Erkin ayirboshlash tovar ishlab chiqaruvchi faoliyatining nisbatan samarali yo'nalishlarini ko'rsatib beruvchi erkin narxlarning shakllanishiga imkon yaratadi.

Bozor iqtisodiyoti – bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar-pul munosabatlariga asoslanib, uning asosida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, u iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Bozor iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning barcha bosqichlari – ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha sub'ektlarini qamrab oladi.

Bozor iqtisodiyoti sub'ektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, ishchilar ham, iste'molchilar, kapital egalari va qimmatli qog'ozlar egalari ham kiradi. Odatda, bozor xo'jaligining barcha asosiy sub'ektlari uchta guruhga bo'linadi: uy xo'jaliklari, korxonalar (tadbirkorlik sektori) va davlat sektori.

Uy xo'jaliklari – iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo'jaliklari doirasida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bozor

iqtisodiyotida uy xo'jaliklari mulk egasi hamda ishlab chiqarish omillarini etkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori – bu iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi bo'g'inidir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo'jaligida tovar va xizmatlarni etkazib beradi.

Davlat sektori – o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli byudjet tashkilotlari va muassasalarining majmui.

Bank – iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Har qanday bozor iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmi asosan to'rtta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi: narx, talab, taklif, raqobat.

Narxlar nisbati o'zgarib turadi, shuning uchun narx, ishlab chiqaruvchi uchun ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi zarurligini aniqlashda yo'l ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Talab va taklif hamda raqobatchilik muhitidagi o'zgarishlar, o'z navbatida, narxlardagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

- turli shakllardagi mulkchilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkchilikning ustun turishi;

- tadbirkorlik va tanlov erkinligi;
- raqobat kurashining mavjudligi;
- davlatning iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi;
- korxona va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi.

Bozor iqtisodiyotining bu belgilari uning barcha bosqichlari uchun umumiydir. Lekin bozor iqtisodiyotining mazmuni va belgilari haqida gap borganda bu iqtisodiyotning tarixan tarkib topgan ikki turini bir-biridan farq qilish zarur. Uning birinchi ko'rinishi uzoq vaqt davomida shakllanib, G'arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. U iqtisodiy adabiyotlarda **klassik yoki sof bozor iqtisodiyoti** deb nom oldi.

Bozor iqtisodiyotining ikkinchi ko'rinishi **hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti** deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi.

Bu har ikkala turda bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari va xususiyatlari saqlanib qoladi, ularda tovar va pulning harakati, ularning qonun-qoidalari rivojlanish uchun negiz va shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

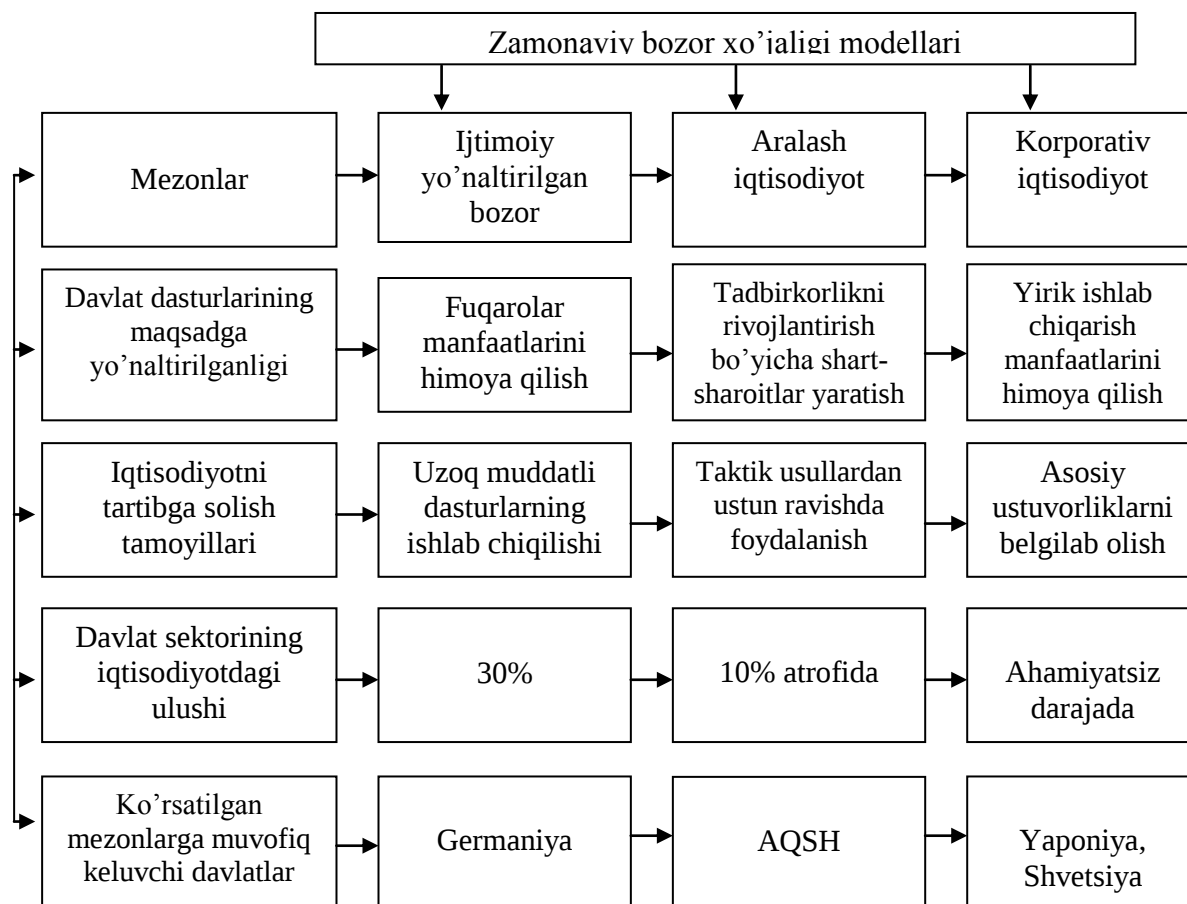
Hozirgi zamon bozor xo'jaligi iqtisodiyotdagi xususiy va davlat sektorlarining o'zaro aloqasiga asoslanadi. Iqtisodiyotga ta'sirning intensivligi darajasi hamda davlat tomonidan hal etiluvchi ustuvor vazifalardan kelib

chiqqan holda, zamonaviy bozor iqtisodiyotining quyidagi modellari farqlanadi (1-chizma).

Bozor iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi va tartiblar bilan birga, barcha hozirgi zamon iqtisodiy tizimlariga xos bo'lgan bir qator shart-sharoitlar bo'lishi taqozo qilinadi. Bular quyidagilar: ilg'or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashishi.

1-chizma

Zamonaviy bozor xo'jaligi modellari

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining predmeti – bozor iqtisodiyoti sharoitida jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida tovar va xizmatlarni yaratish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, samarali faoliyat ko'rsatish qonun-qoidalarini o'rganishdan iborat, deb aytish mumkin.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fani predmetini o'rganishda unga taalluqli mavzularni alohida bo'limlarga ajratilishi mazkur muammolar to'g'risida yanada kengroq, izchil va to'liq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Shunga ko'ra, bakalavriat yo'nalishidagi talabalar uchun mo'ljallangan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida to'rtta asosiy bo'lim ajratib olgan edik: iqtisodiy taraqqiyotning umumiy asoslari; bozor iqtisodiyoti

nazariyasi; milliy iqtisodiyot (makroiqtisodiyot)ning amal qilish va rivojlantirish qonuniyatlari; jahon xo‘jaligi.¹ Ko‘pchilik darslik va o‘quv qullanmalarda mavzularni bo‘limlarga ajratishda ma‘lum darajada erkinlik mavjud bo‘lsada, mazmun va mohiyat jihatidan umumiy tavsif kasb etuvchi yondashuvlar ham uchraydi. Shulardan biri – iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o‘rganishga iqtisodiyotning turli darajalaridan kelib chiqqan holda yondashuv hisoblanadi.

Ushbu o‘quv qo‘llanma iqtisodiyot nazariyasi mutaxassisligidagi magistratura talabalariga mo‘ljallanganligi hamda unda bakalavriat kurslaridagi nazariy muammolar nisbatan kengroq va chuqurroq darajada o‘rganilishi zarurligini hisobga olib, barcha mavzularni mikrodaraja va mikrodarajadagi iqtisodiy tizim nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilishi maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Ma‘lumki, iqtisodiyot asosan ikki sohaga bo‘linadi: mikroiktisodiyot va makroiqtisodiyot. Mikroiktisodiyot o‘z ichiga quyidagi alohida iqtisodiy sub’ektlar faoliyatini oladi:

1. Xo‘jalik yurituvchi sub’ekt – iste’molchilar, ishchilar, kapital egalari, zamindorlar, firmalar va hokazo.

2. Alohida bozorlar – ishlab chiqarish vositalari bozori, ishchi kuchi bozori, iste’mol mollari bozori va hokazo.

3. Alohida tarmoqlar – sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish va hokazo.

Makroiqtisodiyot esa umumiy iqtisodiy ko‘rsatkichlar yig‘indisi bilan bog‘langan (mamlakatdagi ishsizlik, inflyatsiya darajasi, foiz stavkasining o‘zgarishi, iqtisodiy o‘sish sur‘ati va boshqalar) yaxlit milliy xo‘jalikni qamrab oladi.

Mikroiqtisodiy tahlilda ham asosiy o‘rinni nazariy qoidalarining ishlab chiqilishi egallaydi. Mazkur nazariy qoidalar asosida iqtisodiy hodisa va jarayonlar asoslab beriladi va prognoz qilinadi. Nazariy tahlil oddiy taxminlardan boshlanadi.

Iqtisodiy nazariya, boshqa ilmiy nazariyalar singari, doimo ham mutlaq aniqlikka ega bo‘lmaydi. Nazariyaning foydaliligi va ahamiyati uning o‘rganilayotgan hodisani qay darajada muvaffaqiyatli tushuntirib va prognozlab berishiga bog‘liq bo‘ladi.

2-§. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining vazifalari va namoyon bo‘lish shakllari

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining maqsadi va vazifasini ikki tomonlama. Ya‘ni ham amaliy va ham nazariy tomonlarini tushuntirish mumkin.

Hozirgi zamon iqtisodiy adabiyotlarida bu fanning to‘rtta asosiy vazifasi ajratib ko‘rsatiladi:

¹ Shodmonov Sh. Sh., G‘afurov U.V. “Iqtisodiyot nazariyasi” (darslik). – T., “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2005.

1) **bilish vazifasi** - har qanday fan kabi zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fani ham fundamental ahamiyatga ega: jamiyatda insonlarning o'zaro iqtisodiy munosabatlarini tadqiq etib, ular to'g'risidagi fikrlarimizni kengaytiradi;

2) **amaliy vazifa** – amaliy iqtisodiyotning asosiy maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib iqtisodiy o'sishni ta'minlash va shu asosda o'sib boruvchi ehtiyojlarni qondira borishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, cheklangan turli xil resurslarning har bir birligi evaziga ko'proq tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni ta'minlash, har bir faoliyat turi bo'yicha xarajatlar miqdori bilan erishilgan samara. Ya'ni tovar va xizmatlar miqdorini taqqoslash, resurslardan unumliroq foydalanish yo'llarini topishdan iboratdir;

3) **uslubiy vazifasi** – zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining o'zi, tahlili va uning tamoyillari, olingan xulosalar, tadqiq etilayotgan iqtisodiy qonunlar boshqa ijtimoiy va tarmoq fanlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi;

4) **g'oyaviy-tarbiyaviy vazifasi** – ushbu vazifa shundan iboratki, uning yordamida talabalar, mutaxassislar va iqtisodiyot ilmi o'rganuvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi, milliy istiqlol g'oyasini talaba yoshlar ongiga singdiradi, ularni millat manfaatlarini yo'lida iqtisodiyotni rivojlantirish, milliy mahsulotni ko'paytirish, milliy pul qadrini oshirish, milliy tovarlarni jahon miqyosida bozorgir bo'lishini ta'minlash, mamlakat aholisining turmush darajasini ko'tarish ruhida tarbiyalaydi.

«Zaminimizda yashayotgan odamlarning munosib va erkin, faravon hayotini ta'minlash, har bir kishi huquq va imkoniyatlaridan to'liq foydalanish uchun barcha zarur sharoitlarni yaratish - jamiyatimizni isloh qilish va yangilash paytida oldimizga qo'yayotgan g'oyat muhim vazifalardandir»¹. Bundan tashqari, zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fani aholini ish bilan ta'minlash, pulning qadrsizlanishi oldini olish, aholini ijtimoiy himoya qilish yo'llarini ko'rsatib berishi lozim. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fani makroiqtisodiyot darajasida tahlil qilib, uning sohalari, ko'rsatkichlari, omillari o'rtasidagi bog'lanishlarni, iqtisodiy o'sish yo'llarini aniqlab ko'rsatadi va davlatning ichki va tashqi iqtisodiy siyosatida ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining maqsadi esa, eng avvalo, ilmiy bilishdan iboratdir. Shundan kelib chiqadiki, iqtisodiy jarayonlar va hodisalarni kuzatish, ulardagi shakl va mazmun o'zgarishlarini, ichki bog'lanish va aloqalarni, ziddiyatlarni, qonun-qoidalarini, tushunchalarni bilib, birinchi navbatda, talabalarga, iqtisodchi mutaxassislarga va iqtisodiyot bilan qiziquvchi boshqa xodimlarga o'rgatishdan iboratdir.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining biz qayd qilgan amaliy, nazariy, uslubiy va tarbiyaviy tomonlari bir-biri bilan chambarchas

¹ Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash - davr talabi. T-5. -T.: «O'zbekiston», 1997. 179-bet.

bog'liqdir. Amaliy iqtisodiyot nazariy bilimga ega bo'lishni, u bilan qurollanish zaruriyatini taqozo etadi. Nazariy bilim esa oldindan ko'ra bilish va amaliy harakat yo'lini to'g'ri belgilash imkonini beradi.

Umuman olganda, zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fani bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy jarayonlar, voqea va hodisalar sirlarini bilishda ilmiy qo'llanmadir.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fani «Kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish, ularning dunyoqarashini o'zgartirish»¹ vazifasini ham bajaradiki, bu iqtisodiyotni isloh qilish sohasidagi strategik maqsadlardan biri bo'lib hisoblanadi. Bu maqsadga erishish uchun Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fani Prezidentimiz I.A.Karimovning so'zlagan nutq va ma'ruzalarida, asarlarida ko'rsatib berilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish davri tamoyillarini, o'tishning o'ziga xos yo'lini, o'zining iqtisodiy qonunlarini, yo'l-yo'riqlarini, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi qabul qilgan qarorlar asosida mamlakatimiz oldida turgan iqtisodiy muammolar va vazifalarning chuqur tahlilini, uni echish yo'llarini yoritmoq'i, o'tish davri iqtisodiyotining xususiyatlari, ko'p ukladli iqtisodning, turli shakldagi mulkchilikning vujudga kelish yo'llari, usullarini ko'rsatib bermog'i lozim.

3-§. Iqtisodiy hodisa va jarayonlarni ilmiy bilishning usullari

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining amalda vujudga kelishi faqatgina tadqiqot predmetining shakllanishi bilan emas, shu bilan birga uning uslubiyatining qaror topishi, takomillashib borishi bilan ham bog'liqdir. Shu o'rinda, Prezidentimiz I.A.Karimovning O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan majlisda qilgan ma'ruzalaridagi quyidagi so'zlarni keltirib o'tish maqsadga muvofiq: «Shuni ta'kidlash lozimki, mustaqillikka erishish davri haqida, eski tuzum inqirozga duchor bo'lib, sobiq ittifoq parokandalikka yuz tutgan bir paytda mamlakatimizda tobora keskin tus olgan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy vaziyat, o'zligimizni anglash va toptalgan milliy g'ururimizni tiklashga qaratilgan intilish kuchayib borgani, Vatanimiz mustaqilligini qo'lga kiritish qanday sharoitda kechgani haqida yaxlit. Yagona va xolis ko'z bilan qarab baho beradigan jiddiy tahlil-tadqiqot hozirgacha amalda yo'qligini afsus bilan aytishga to'g'ri keladi.

O'zbekiston mana shunday tahlikali va murakkab vaziyatda qanday maqsadlarni ko'zda tutib, qanday amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirganini, bu harakatlarning ilmiy-tarixiy, mantiqiy va qonuniy zamini va omillari, kerak bo'lsa, istiqlool o'zbek xalqiga tuhfa tariqasida berilmagani – bularning barchasi haqida har taraflama chuqur yoritib va isbotlab beradigan izlanish va tahlil

¹ Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari». T.: «O'zbekiston», 1999. 187-bet.

bugungi kunda ham o'zining dolzarbligi va ahamiyatini yo'qotmaganini qayd etishimiz zarur»¹.

Bunday izlanish va tahlillarni amalga oshirish, Respublikamizning mustaqillik yillarida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'lidagi sa'y-harakatlari va ularning natijalarini baholash uchun ham zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining ilmiy tadqiqot usullari va uslubiyatidan xabardor bo'lish, iqtisodiy tafakkur qilish imkoniyatlariga ega bo'lishni taqozo etadi.

Uslubiyat – bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonun-qoidalar va aniq hadislaridir. Bu ob'ektiv reallikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o'z ichiga oluvchi bir butun ta'limotdir. Uslubiyat umumilmiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'zining predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega bo'ladi. Shuning uchun uslubiyat umumilmiy va ayni vaqtda xususiy bo'ladi.

Dialektik usul qoidalar ilmiy bilishning umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanida qo'llaniladigan bu tamoyillar quyidagilardir:

1) iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog'liqlikda, ziddiyatda, o'zaro ta'sir qilib turadigan turli bo'g'inlardan, bo'laklardan iborat yaxlit bir jarayonki, u doimo harakatda, rivojlanishda, mazmun va shakl jihatdan o'zgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan aloqada bo'ladi;

2) iqtisodiy jarayonning har bir bo'lagini alohida olib, uning o'ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqish va yo'q bo'lish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlarini, ichki va tashqi aloqadorlik va bog'liqlik tomonlarini zamon va makonda o'rganish;

3) iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgacha, quyidan yuqorigacha rivojlanishda, deb qarash. Bu erda son jihatidan o'zgarishlar to'plana borib, sifat jihatidan o'zgarishga olib kelishini hisobga olish zarur.

4) ichki qarama-qarshiliklar birligiga va ularning o'zaro kurashiga rivojlanishning manbai sifatida yondashish.

Iqtisodiy faoliyatlar, hodisa va jarayonlar tabiiy, moddiy, shaxsiy omillar va pul mablag'lari kabi omillarga tayangan holda kechadi, bu omillar o'zaro chambarchas bog'liq hamda ziddiyatda bo'ladi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatdan o'zgarib turadi, turli davrlarda turlicha ijtimoiy shaklga ega bo'ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o'rniga yangilari paydo bo'ladi. Ana shular hisobga olinsa, bu fan uchun dialektika qoidalarini qo'llashning qanchalik zarurligi va muhimligi darhol namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining o'ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi ilmiy

¹ O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 31 avgust, 1-bet.

abstraktsiyadir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o'zgarishini o'rganishda mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo'lmaydi, bunda abstraktsiya kuchi ishga solinadi.

Ilmiy abstraktsiya usuli – tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratishdir. Bu usul yordamida o'rganilayotgan voqea va hodisaning ichki, ko'zga ko'rinmaydigan mohiyati, uning asl mazmuni bilib olinadi.

Aslida har bir iqtisodiy jarayon yoki hodisa ko'plab omillar ta'sirida ro'y beradi. Mazkur jarayon yoki hodisaning chuqur mazmunini ochib berish maqsadida har bir omilni o'rganish, bir tomondan, o'ta mushkul va sermashaqqat hisoblansa, boshqa tomondan, u qadar muhim bo'lmagan jihatlarni ham yuzaga chiqarib, tadqiqotchini voqeaning asl mohiyatidan chalg'itadi. Shunga ko'ra, tadqiqotchi uchun jarayon va hodisalarni ilmiy tahlil qilishda birinchi darajali, ahamiyatli va asosiy omillarni ajratib olib, diqqat markazini shunga qaratish muhim hisoblanadi. Bu harakatlar amalda tadqiqotchining ongida, fikran va muntazam ravishda sodir bo'ladi. Aynan shu jarayon ilmiy abstraksiyalashdir.

Ilmiy abstraksiyalash natijasida hodisa va jarayonlarning eng umumiy xususiyat va aloqalarini namoyon etuvchi ilmiy tushuncha – kategoriyalar ishlab chiqilishi mumkin. Masalan, dunyoda ishlab chiqarilayotgan millionlab turlicha tovarlarning tashqi xossalaridagi ko'plab tafovutlardan abstraksiyalashgan holda, biz ularni yagona iqtisodiy kategoriya – tovar tushunchasi orqali ifodalaymiz. Bunda turli tovarlarni birlashtiruvchi eng asosiy jihat – bu sotish, ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot ekanligini qat'iy e'tirof etamiz.

Biroq, ilmiy abstraksiyalash uchun tadqiqotchi muayyan hodisa va jarayonning mazmun-mohiyatiga oid bilimlar bilan etarli darajada qurollangan bo'lishi lozim. Aks holda, u asosiy va ikkilamchi darajali omillarni to'g'ri ajrata olmay, pirovardida noto'g'ri xulosa chiqarishiga olib keladi.

Ilmiy bilishning muhim usullaridan yana biri – tahlil va sintez usulidir. Tahlil va sintez deyarli barcha fanlar uchun samarali qo'llash mumkin bo'lgan usullardan biri hisoblansada, uning iqtisodiy fanlar uchun ahamiyati juda beqiyosdir.

Tahlil – bu o'rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish. Tadqiqotchi voqea-hodisaning mohiyatini chuqur anglashi, u haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning ichki tarkibiy qismlariga kirib borishi zarur. Bu esa tadqiqot ob'ektini alohida tarkibiy qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, biz O'zbekistondagi iqtisodiy o'sish sur'ati 2008 yilda oldingi yilga nisbatan 9 foizni tashkil etganini bilamiz. Bunday o'sish sur'atiga nimalar hisobiga erishilganini aniq tasavvur qilish uchun esa faqat tahliliy jarayonlar orqali erishamiz. Ya'ni. Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish, daromadlar va xarajatlar, mulkchilik shakllari, tarmoqlar va mintaqalar bo'yicha tarkibiy qismlarini alohida ajratib olish va ularni

o'rganish orqali o'sish sur'atining manba va omillari to'g'risida to'g'ri xulosa chiqara olamiz.

Sintez – bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Murakkab iqtisodiy tizimlar ana shu yo'l bilan o'rganiladi, iqtisodiy tizim butunicha tasvirlab beriladi.

Iqtisodiy fanlarda ko'pincha sintezdan aniq iqtisodiy ko'rsatkichlarni umumlashtirish orqali yaxlit xulosa chiqarish jarayonida foydalaniladi. Masalan, korxonalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali tarmoq va sohalar, tarmoq va sohalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali esa – milliy iqtisodiyotga baho berish, uning umumiy natijalarini aniqlash mumkin. Shu bilan birga, sintez usuli iqtisodiyot nazariyasi fanida ko'plab iqtisodiy ta'limot va nazariyalarning ilmiy asosga ega bo'lgan, to'g'ri va muhim jihatlarni ajratib olgan holda, ularni umumlashtirish orqali yangi g'oya va nazariyalarni hosil qilish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir.

Mantiqiylik va tarixiylikning birligi usuli. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanida tarixiylik dalili tarixiy rivojlanish nuqtai-nazaridan tadqiqot olib borish zarurligini taqozo qiladi. Chunki iqtisodiy jarayonlar tarixiy jarayon sifatida rivojlanadi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tarixiy nuqtai-nazardan emas, shu bilan birga asosiy ichki zarur qonuniy bog'lanishlar bo'yicha ham tahlil qilinadi. Masalan, biz pulning iqtisodiy tabiatini o'rganishda uning tarixiy jihatlari, jumladan, qiymat shakllarining rivojlanishini ko'rib chiqamiz. Bu esa, bizdan tarixga, tovar-pul munosabatlarining dastlabki kurtaklari paydo bo'lgan jamiyatga qaytib, o'sha davrdagi iqtisodiy munosabatlarni tahlil qilishni taqozo etadi. Biroq, bu holat o'tmishdagi barcha iqtisodiy munosabatlarga emas, balki aynan pulning dastlabki asoslari bilan mantiqiy bog'langan munosabatlargagina taalluqlidir.

Foydalanilayotgan usullar ichida **eksperiment** ma'lum o'rin egallaydi, iqtisodiy o'sishning keskin o'zgarishi bosqichlarida, jumladan iqtisodiyotning inqiroz va beqarorlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish paytida eksperiment alohida o'ringa ega. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun puxta tayyorgarlik ko'rish. Ya'ni ilmiy tajriba, eksperiment o'tkazish hisob-kitob vositasiga asoslanish va ilmiy yo'nalishlarni ishlab chiqish talab etiladi. Iqtisodiyot sohasida o'tkaziladigan eksperimentlarga erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish, muayyan iqtisodiy tadbirlarni alohida korxona yoki hududlarda sinovdan o'tkazish kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin.

Makroiqtisodiy va mikroiktisodiy tahlilni qo'shib olib borish. Mikroiktisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini bo'lmish korxona va firmalarning ichki jarayonlarini alohida iqtisodiy sub'ektlarning xatti-harakati, xulqi tadqiq qilinadi. Bu tahlilda alohida olingan tovarlarning xarajatlari, kapital va boshqa resurslardan foydalanishning, narx tashkil

topishining, ish haqi to'lashning, talab va taklif tarkib topishining shakl va mexanizmlarini o'rganish markaziy o'rin tutadi.

Makroiqtisodiy tahlil makromutanosiblikni ta'minlash asosida milliy iqtisodiyotning to'raligicha faoliyat qilishi tadqiqoti bilan shug'ullanadi. Milliy mahsulot, narxning umumiy darajasi, inflyatsiya, ishchi kuchining bandligi masalalari bu tahlil ob'ekti bo'lib hisoblanadi. Mikroiktisodiyot va makroiqtisodiyot o'zaro bog'langan va bir-biri bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Induktsiya va deduktsiya bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, ammo o'zaro bog'liqlikdagi fikrlash usulidir. **Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga qarab harakati induktsiya, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati deduktsiya deb ataladi.** Misol uchun, biz «A» korxonadagi ishchilar ish haqining oshirilganligi, boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda, mehnat unumdorligini oshishiga olib kelganligini guvohi bo'ldik, deb faraz qilaylik. Bundan, butun iqtisodiy tizim uchun tegishli bo'lgan «ishchilar ish haqining oshirilishi, boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda, mehnat unumdorligini oshishiga olib keladi», degan umumiy xulosa chiqarishimiz induktsiyadir. Aksincha, bunday nazariy qoidani oldindan bilgan holda, uning turli tarmoqlar, alohida korxonalardagi amal qilish holatini aniqlashimiz va baholashimiz deduktsiyani anglatadi.

Iqtisodiy jarayonlarni o'rganish va tahlil qilishda **ikki tomonlama yondashuv usuli** muhim o'rin tutadi. Bunda barcha iqtisodiy jarayonlar qiymat va naflilik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi. Aks holda bir tomonlamalikka yo'l qo'yilib. Yanglish tasavvurga va noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin¹.

Iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishda **taqqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan** keng foydalaniladi. Ayniqsa, hozirgi davrda grafik usulni keng o'zlashtirish va qo'llash zarurdir. Grafiklar nazariy modellarni ifodalashda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Aniqroq qilib aytganda, grafik usul o'zgaruvchi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali qilib tasvirlaydi.

Bu usullar yordamida iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mazmunini, ulardagi o'zgarishlarni, kelib chiqish sabab-oqibatlarini bilish mumkin bo'ladi.

Xulosalar:

1. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fani va uning qonun-qoidalarini bilish uchun, eng avvalo, bozor iqtisodiyoti va uning asosiy belgilari to'g'risida tasavvurga ega bo'lish lozim.

2. Bozor iqtisodiyotning barqarorligi uzoq davrli iqtisodiy evolyutsiya davomida uning amal qilishining asosiy qoidalari saqlanib qolishi bilan izohlanadi.

¹ Bu usulning nazariy va amaliy ahamiyati prof. Sh.Shodmonov, dots. G.Baubekova tomonidan chiqarilgan «Инновационные методы в преподавании экономической теории» kitobida batafsil bayon etilgan.

3. Bozor iqtisodiyoti – bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalarini asosida tashkil etiladigan iqtisodiy tizimdir.

4. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining predmeti – bozor iqtisodiyoti sharoitida jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida tovar va xizmatlarni yaratish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, samarali faoliyat ko'rsatish qonun-qoidalarini o'rganishdan iborat.

5. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining maqsadi va vazifasini ikki tomonlama. Ya'ni ham amaliy va ham nazariy tomonlarini tushuntirish mumkin.

6. Fanining maqsadi, eng avvalo, ilmiy bilishdan iboratdir. Shundan kelib chiqadiki, iqtisodiy jarayonlar va hodisalarni kuzatish, ulardagi shakl va mazmun o'zgarishlarini, ichki bog'lanish va aloqalarni, ziddiyatlarni, qonun-qoidalarini, tushunchalarni bilib, birinchi navbatda, talabalarga, iqtisodchi mutaxassislariga va iqtisodiyot bilan qiziquvchi boshqa xodimlarga o'rgatishdan iboratdir.

7. Uslubiyat – ob'ektiv reallikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o'z ichiga oluvchi bir butun ta'limotdir. Uslubiyat umumilmiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'zining predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega bo'ladi. Shuning uchun uslubiyat umumilmiy va ayni vaqtda xususiy bo'ladi.

8. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining o'ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi ilmiy abstraktsiyadir. Ilmiy abstraktsiya usuli – tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratishdir.

9. Tahlil – bu o'rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish.

10. Sintez – bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Murakkab iqtisodiy tizimlar ana shu yo'l bilan o'rganiladi, iqtisodiy tizim butunicha tasvirlab beriladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Bozor iqtisodiyoti – bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalarini asosida tashkil etiladigan iqtisodiy tizim.

Uy xo'jaliklari – iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik.

Tadbirkorlik sektori – bu iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi bo'g'inidir.

Davlat sektori – o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli byudjet tashkilotlari va muassasalarining majmui.

Bank – iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Uslubiyat – bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonun-qoidalari va aniq hadislaridir.

Dialektik usul qoidalari ilmiy bilishning umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi.

Ilmiy abstraktsiya usuli – tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratishdir.

Tahlil – bu o'rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish.

Sintez – bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir.

Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga qarab harakati induksiya, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati deduktsiya deb ataladi.

Ikki tomonlama yondashuv usuli - bunda barcha iqtisodiy jarayonlar qiymat va naflilik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi. Aks holda bir tomonlamalikka yo'l qo'yilib. Yanglish tasavvurga va noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining predmeti nimadan iborat? U boshqa iqtisodiy fanlar ichida qanday o'rin tutadi?

2. Fanning qanday vazifalari mavjud? Bu vazifalarning bugungi kundagi ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?

3. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanining tadqiqot doirasiga qanday muammolar kiradi?

4. Fanda iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etish xususiyatlarini izohlab bering.

5. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?

6. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti fanini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?

7. Makroiqtisodiy tahlil bilan mikroiktisodiy tahlil o'rtasidagi farq nimadan iborat?

2-BOB. TOVAR, QIYMAT VA PUL NAZARIYALARI

1-§. Ishlab chiqarishni tashkil qilishning tovar shakli, tovar va uning xususiyatlari

Insoniyat tarixiy taraqqiyotining ko'pgina bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning ayrimlari uzoq vaqt mavjud bo'lib turishi mumkin. Masalan, ibtidoiy jamoa tuzumi emirilayotgan sharoitdayoq vujudga kelgan tovar ayriboshlash bir ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tib, bir necha ming yillardan beri mavjud bo'lib, rivojlanib kelmoqda.

Shu bilan birga biron-bir ijtimoiy-iqtisodiy tizimning turli tarixiy davr sharoitidagi mazmuni, o'rni, roli va ijtimoiy oqibatlari ko'p jihatdan turlicha bo'ladi. Lekin ularning umumiy, o'ziga xos xususiyatlari saqlanib qoladi.

Umumiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning tarixan birinchisi natural ishlab chiqarish bo'lgan, bunda mehnat mahsullari ishlab chiqaruvchining o'z ehtiyojlarini qondirishi yoki ichki xo'jalik ehtiyojlari uchun mo'ljallangan. Iste'mol ko'pincha ishlab chiqarishga mos kelgan, ularning bir-biri bilan bog'lanishi juda oson bo'lib, ushbu xo'jalikning o'zida ro'y bergan. Bunday munosabatlar barcha zarur narsani o'zi uchun tayyorlagan ibtidoiy jamoada hukm surgan. Natural ishlab chiqarish ijtimoiy mehnat taqsimotining etarli rivojlanmaganligi sababli mavjud bo'lib, u vaqtda ijtimoiy mehnatdan uning u yoki bu turi endigina ajrala boshlagan edi. Bunday sharoitda o'z ehtiyojlarini o'zi qondiradigan ishlab chiqarish tuzilmalari paydo bo'lgan. Mehnat ularning tor doirasidagina ijtimoiy xususiyatga ega edi. Natural ishlab chiqarish shakli barcha iqtisodiy jarayonlarni bir xo'jalik doirasida qat'iy cheklab qo'yadi, tashqi aloqalar uchun yo'l ochilmaydi. Ishchi kuchi muayyan xo'jalikka biriktirib qo'yiladi va ko'chib yurish imkoniyatidan mahrum bo'ladi. Natural xo'jalik ishlab chiqarish maqsadlarini nihoyat cheklab qo'yadi, ishlab chiqarish hajm jihatidan juda oz va turi jihatidan kam bo'lgan ehtiyojlarni qondirish bilan chegaralanadi. Shuning uchun ham jamiyat asta-sekinlik bilan tovar ishlab chiqarishga o'tadi.

Tovar ishlab chiqarish natural xo'jalikning rivojlanishi natijasida ibtidoiy jamoa tuzumining tarqoqlashuv davrida paydo bo'ldi. Tovar ishlab chiqarish. Ya'ni tovar xo'jaligida kishilar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar ular mehnati mahsullarini ayriboshlash orqali namoyon bo'ladi. Tovar ishlab chiqarishning natural ishlab chiqarishdan farqi shundaki, bunda tovar yoki xizmat o'z iste'moli uchun emas, balki bozorda sotish uchun yaratiladi. Natural xo'jalikni siqib chiqarish va tovar ayriboshlashning rivojlanish jarayoni mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, hususiy mulkning vujudga kelishi va rivojlanishi asosida yakka xo'jaliklarning tovar ayriboshlashga o'tish yo'li bilan boradi. Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuv ularni turli xil ishlab chiqaruvchilar o'rtasida ayriboshlashni zarur qilib qo'yadi. Ixtisoslashuv esa mehnat unumdorligining oshishiga olib keladi, demak, tovar

ayriboshlash faqat zarurgina emas, balki foydali bo'lib boradi. Vaqtni va moddiy resurslarni tejash qonuni tovar xo'jaligini rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi.

Dastlabki davrlarda tovar xo'jaliklari jamoalar, feodal va dehqon xo'jaliklari o'rtasida aloqalar o'rnatilishiga yordam berib, ishlab chiqarishning va umuman jamiyatning rivojlanishi uchun qo'shimcha imkoniyatlar ochgan. Ma'lum tarixiy davrlarga kelib tovar munosabatlari jamiyat iqtisodining barcha tomonlarini qamrab oladi.

Tovar xo'jaligining va umuman ayriboshlash vujudga kelishi va amal qilishining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari birinchidan, ijtimoiy mehnat taqsimotidir, bunda ishlab chiqaruvchilar ma'lum bir mahsulot turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashadilar. Ixtisoslashuv o'z navbatida, qiyosiy ustunlik nazariyasi bo'yicha. Ya'ni mahsulotni nisbatan kam muqobil qiymatda ishlab chiqarish layoqati bilan aniqlanadi. Ikkinchidan, ishlab chiqaruvchilar xususiy mulk munosabatlari tufayli iqtisodiy jihatdan bir-biridan muayyan tarzda alohidalashadi, bunda ular o'z mehnat natijalarini o'zlari tasarruf qiladilar. Iqtisodiy alohidalik nimani, qancha miqdorda va qanday ishlab chiqarish zarurligini hamda yaratilgan mahsulotlarni kimga sotishni faqat ishlab chiqaruvchining o'zi hal qilishini bildiradi. Xuddi shu ikki holat tovar ishlab chiqarishni zarur qilib qo'yadi va bozor vujudga kelishining shart-sharoiti hisoblanadi. Mehnat mahsuli tovarga, ishlab chiqaruvchilar esa tovar ishlab chiqaruvchilarga aylanadilar.

Nihoyat, bozor vujudga kelishining muhim shart-sharoitlaridan biri erkin ayriboshlash hisoblanadi. Chunki ijtimoiy mehnat taqsimoti, ixtisoslashuv va iqtisodiy alohidalik nima, qancha va kim uchun ishlab chiqarishni mustaqil aniqlash va hal qilish imkonini beradi.

Tovarning ishlab chiqarishning jarayoni ikki bosqichni o'z ichiga oladi.

1. Oddiy tovar ishlab chiqarish. Bu erda mahsulotlar mayda ishlab chiqaruvchilar (dehqonlar va hunarmandlar) tomonidan mustaqil bevosita ayriboshlash uchun ishlab chiqariladi.

2. Rivojlangan tovar ishlab chiqarish. Bunda tovar ishlab chiqarish yollanma ishchi kuchidan foydalanishga asoslanadi.

Oddiy va rivojlangan tovar ishlab chiqarish bosqichlari o'rtasida quyidagi farqlar mavjud:

1) Oddiy tovar ishlab chiqarishga ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarish vositalari bilan birlashtirish hosdir. Rivojlangan tovar ishlab chiqarishga esa, aksincha, ishlab chiqaruvchining ishlab chiqarish vositalaridan alohidalashuvi. Ya'ni ularning o'z ishlab chiqarish vositalaridan ayrilib yollanma ishchilarga aylanishi hosdir;

2) Oddiy tovar ishlab chiqarish shaxsiy mehnatga, rivojlangan ishlab chiqarish esa yollanma mehnatga asoslanadi;

3) Oddiy tovar xo‘jaligi sharoitida dehqonlar va hunarmandlar tovarlarni alohida ishlab chiqaradilar, rivojlangan tovar ishlab chiqarishda esa har bir korxonada yollanma ishchilar jamoa bo‘lib mehnat qiladilar.

Ushbu farqlarga qaramasdan oddiy va rivojlangan tovar ishlab chiqarish bosqichlari o‘rtasida umummiylik mavjud, chunki ikkala bosqich ham bir xil iqtisodiy asosga – ishlab chiqarish vositalariga bo‘lgan xususiy mulkchilikka ega.

Tovar-pul munosabatlarini tushunishda tovarning mazmunini, uning xususiyatlarini bilish muhim ahamiyatga egadir.

Tovar deb, biron-bir naflilikka va qiymatga ega bo‘lgan, ayirboshlash uchun yaratilgan mahsulotga aytiladi.

Demak, tovarning ikki xususiyati bor: birinchidan, u kishilarning qandaydir ehtiyojini qondiradi; ikkinchidan, u boshqa buyumlarga ayirboshlanadigan buyumdur. Boshqacha aytganda, tovar iste‘mol va almashuv qiymatlariga ega.

Buyumning iste‘mol qiymati shundan iboratki, u kishilar uchun foydali, naflidir. Har bir tovar ma‘lum bir naflilikka ega, lekin bu iste‘mol qiymat uni yaratuvchining o‘z ehtiyojlarini emas, balki ayirboshlash orqali boshqa kishilar ehtiyojlarini qondiradi. Ya‘ni ijtimoiy iste‘mol qiymat hisoblanadi. Iste‘mol qiymati tovarlarning boshqa tovarlarga ayirboshlanish qobiliyatiga ega bo‘lganligi uchungina, u o‘zining yaratuvchisini qiziqtiradi. Tovarning shu xususiyati uning almashuv qiymati nomini oladi. Tovarlarni sotishda ularning narx ko‘rsatkichi almashuv qiymatini yaqqol ko‘rsatadi. Inson mehnati bilan yaratilmagan ko‘plab buyumlar, masalan, tabiiy resurslar iste‘mol qiymatga ega bo‘ladi, lekin ular har doim ham tovar bo‘lavermaydi. Buyumlar tovar bo‘lishi uchun u ayirboshlashga mo‘ljallangan, ma‘lum mehnat sarflangan, sotishga chiqarilgan bo‘lishi shart.

Almashuv qiymat - biror turdagi iste‘mol qiymatning boshqa turdagi iste‘mol qiymatga ayirboshlanadigan miqdoriy nisbati.

Xulosa qilsak, mahsulot tovar bo‘lishi uchun ikkita xususiyatga ega bo‘lishi kerak: iste‘mol qiymatga. Ya‘ni insonning biron-bir ehtiyojini qondirishi shart; almashuv qiymatiga. Ya‘ni boshqa tovarga ma‘lum miqdoriy nisbatda ayirboshlanadigan olishi kerak. Bu tovar xususiyatlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir. Tovar iste‘mol qiymat tariqasida iste‘mol uchun, almashuv qiymat tariqasida sotish uchun ishlab chiqarilgan.

2-§. Qiymat nazariyasining asosiy yo‘nalishlari

Tovar qiymatining asosini nima tashkil qiladi, degan savolga javob berishda turli xil yo‘nalishlar mavjud va ular o‘rtasida doimiy ravishda munozaralar bo‘lib kelmoqda. Biz quyida shu yo‘nalishdagi nazariyalar mazmunini keltiramiz.

Qiymatning mehnat nazariyasi. Bu nazariya tarafdorlari (A.Smit, D.Rikardo, K.Marks va boshqalar) qarashicha, tovarlarni ayirboshlash ularning

qiymati asosida amalga oshiriladi. Qiymatning miqdori esa, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan. Ya'ni ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o'lchanadi.

Ijtimoiy zaruriy ish vaqti – ishlab chiqarishning mavjud ijtimoiy normal sharoitida va shu jamiyatda mehnat maxorati va jadallashuvining o'rtacha darajasida biron tovar ishlab chiqarish yoki iste'mol qiymatini yaratish uchun talab qilinadigan ish vaqtidir.

Qiymatning mehnat nazariyasiga ko'ra ijtimoiy zarur ish vaqti o'ziga xos ijtimoiy mehnat me'yori rolini o'ynaydi. Bu me'yor bozorda aniqlanadi va tovar ishlab chiqaruvchilar unga amal qilishlari zarurdir. Keragidan ortiqcha mehnat sarflari qiymat yaratmaydi. Ya'ni jamiyat tomonidan e'tirof etilmaydi, rad etiladi. Bozorda muayyan turdagi tovarlarning asosiy massasini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnatdan ortiqcha qilingan mehnat sarflariga hech kim haq to'lamaydi.

Tovar qiymatida oddiy mehnat ifodalanadi. Oddiy mehnat deganda maxsus tayyorgarlik talab qilmaydigan mehnat tushuniladi. U turli mamlakatlarda va turli davlatlarda bir xil emas. Lekin qiymat namoyon bo'ladigan xar bir muayyan bozorda (u hoh ichki, hoh tashqi bozor bo'lsin) oddiy mehnat avvaldan mavjud mehnatdir. U shunday boshlang'ich negizki, malakasi jihatidan unga tenglashtiriladi. Binobarin, murakkab mehnat darajasiga ko'tarilgan yoki ko'paytirilgan oddiy mehnat sifatida namoyon bo'ladi. Murakkab mehnatni oddiy mehnatga tenglashtirish bozorda individual sarflarni ijtimoiy zarur sarflariga tenglashtirish bilan birga sodir bo'ladi.

Iste'mol qiymatining. Ya'ni naflilikning o'zi qanday o'lchanadi? Dona, tonna, metr va hokazolar kabi o'lchov birliklari muayyan turdagi mahsulotlarning sifat ko'rsatkichlari bir-biridan ko'p farq qilmagan, talab esa barqaror bo'lgan sharoitdagina qo'llanilishi mumkin. Bunday tafovutlar o'sa borgan sari mazkur o'lchovlar yaroqsiz bo'lib qoladi. Bir tonna ruda, agar undagi quruq jinsning solishtirma og'irligi ancha farq qilsa, boshqasiga ekvivalent bo'lmaydi, og'irligi bir xil, lekin turli markadagi tsementning turi ham bir-biridan farq qiladi va hokazo. Shu va shunga o'xshash hollarda tovarlar muayyan turining asosiy iste'mol xossalarini ifodalovchi boshqa o'lchov kerak bo'ladi. Bunda mahsulot sifati uning tabiiy xususiyatidan iborat bo'lmaydi. Mahsulot iste'mol qiymatining u qondiradigan ehtiyojga mos kelish darajasi muhim ahamiyatga ega. Ya'ni mahsulotning naf keltirish darajasi – uning inson, jamiyatning ehtiyojlarini qondirish layoqati qiymati miqdoriga bab–baravar taqsimlanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari – tovar ishlab chiqarish sharoitida tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi aloqalarni, ijtimoiy mehnatni taqsimlash va rag'batlantirishni tartibga soluvchi, ob'ektiv qiymat qonunini mavjud bo'lishini tan oladi. Ularning fikricha, bu qonunga binoan tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash ushbu tovar qiymati asosida amalga oshiriladi.

Ijtimoiy zaruriy sarflarning yuqorida keltirilgan tariflaridan kelib chiqsak, qiymat qonuni individual mehnat sarfi ijtimoiy zarur mehnat sarfidan kamroq

bo'lgan ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantiradi. Mehnat unumdorligi ijtimoiy normal mehnat unumdorligidan kam bo'lgan ishlab chiqaruvchilarni qiymat qonuni jazolaydi. Bu bilan iqtisodiy sharoitlar tovar ishlab chiqaruvchilarning mehnat unumdorligini oshirishini yoki boshqa turdagi tovarlarni ishlab chiqarishga o'tishini rag'batlantiradi. Aks holda ular bozordan siqib chiqarilish, xonavayron bo'lish xavfi ostida qolishlari mumkin.

Qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi. Yuqorida qarab chiqqanimizdek, qiymatning mehnat nazariyasiga ko'ra, mehnat sarflarining ijtimoiy zaruriy darajasi faqat bozorda, ayirboshlashda yuzaga chiqadi, Qiymat faqat bozorda almashuv qiymat ko'rinishida o'zining ifodalanish shaklini oladi. Qisqacha aytganda, qiymat ishlab chiqarishda yaratiladi, bozorda esa namoyon bo'ladi. Shu erda qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyotchilari (Dj.B.Sey, K.Menger, E.Bem-Baverk, F.Vizer va boshqalar) qarashlari bilan qarama-qarshilik paydo bo'ladi. Uning mohiyati nimadan iborat? Agar tovar bozorda sotib olinsa, bu kimdir tovar ishlab chiqarishiga ketadigan sarflarni ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari sifatida baholashi sababli emas, balki mazkur tovar xaridor uchun foydali samaraga ega bo'lishi sababli ruy beradi, xaridor bu tovarni qadrlaydi.

Kishilar tomonidan juda xilma-xil moddiy va ma'naviy ne'matlar (hamda xizmatlar) ularni ishlab chiqarishga ijtimoiy zaruriy mehnat sarflanganligi uchun emas, balki ushbu ne'matlar naflilikka ega ekanligi sababli qadrlanadi va u yoki bu tovarni ishlab chiqarishga mehnat sarflari kishilar ma'lum naf olishga, manfaat ko'rishga ehtiyoj sezishi sababligina amalga oshiriladiki. U yoki bu mehnat sarflarining ijtimoiy zarurligi kim tomonidan yoki nima bialn aniqlanadi? Oddiy qilib, "bozor tomonidan", mdeb aytish so'zsiz to'g'ri, lekin bu to'liq javob emas. Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi tarafdorlari fikrlariga ko'ra, faqat tovarning foydaliligiga, mehnat sarflariga ijtimoiy zaruriy deb nomlanadigan xarakter berish mumkin.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari juda yaxshi tushunadiki, ne'matlarning ijtimoiy nafliligisiz, iste'mol qiymatlarisiz tovar kategoriyasining mavjud bo'lishi umuman mumkin emas.

Keyingi qo'shilgan miqdor (tovar) nafliligi nazariyasi bilan qiymatning mehnat nazariyasining bir-biriga to'g'ri kelmasligi turli xil iste'mol qiymatlarini yoki nafliliklarni hisobga olish muammosi bilan bog'liq. Bu masala qo'yilishining o'zi birinchi qarashda bema'ni ko'rinishi mumkin. Nima foydali, olmami yoki tanbur? Sog'lom aql doirasida bu savolga javob borish mumkin emasligi keyingi qo'shilgan miqdor naflilik nazariyasi xatoligiga eng ishonchli isbot deb hisoblanadi. Albatta, savol bunday mavhum savol qo'yilganda unga javob berish qiyin. Ammo xo'jalik qarorlarini ishlab chiqishda har bir aniq holda tadbirkor tomonidan yoki shaxsiy iste'mol qilish jarayonida foydali samarali taqqoslash doimo ro'y beradi. Masalan, agar inson og'ir kasal bo'lib vitamin etishmasiligidan qiynalsa, nima foydali olmami yoki tanbur, degan savolga javob berishi shak-shubhasiz aniq. Yoki er qimirlashi natijasida ko'plab turar joylar buzilgan bo'lsa, mahalliy hokimiyat o'z byudjeti sarflarini muhokama

qilishda, qaysi foydaliroq – turar joylarni qayta tiklashmi yoki opera teatri qurishmi?–degan savolga javob topishda qiynalmaydi. Har doim xo‘jalik qarorlari qabul qilish talab qilinganda, umuman ehtiyojlarni taqqoslamasdan, u yoki bu moddiy va ma‘naviy ne‘matlarning foydali samarasiga baho bermasdan hech qanday iqtisodiy faoliyat mumkin bo‘lmagan bo‘lardir.

Keyingi qo‘shilgan miqdor nafililigi nazariyasi tarafdorlari, nafililikning ikki turini ajratib ko‘rsatish zarur deb hisoblaydi. a) abstrakt nafililik. Ya‘ni ne‘matlarning kishilar biron-bir ehtiyojlarini qondirish layoqati; b) aniq nafililik, bu ne‘mat mazkur nusxasi nafililigining sub‘ektiv bahosini bildiradi. Bu sub‘ektiv baho ikki omilga bog‘liq; mazkur ne‘matning mavjud zahirasi va unga bo‘lgan ehtiyojning to‘yinganlik darajasi.

Keyingi qo‘shilgan miqdor nafililigi nazariyasi tarafdorlari sub‘ektiv foydalilik miqdorini hisoblashda G.Gosen (nemis iqtisodchisi, 1810-1858 y.y.) qonunidan foydalanadi. Bu qonunga binoan, ehtiyoj qondirilib borilishi bilan “to‘yinganlik darajasi” o‘sadi, aniq qo‘shilgan miqdor nafililigi esa tushadi (“zaruriy ehtiyoj” darajasi). Bu mazkur ehtiyojni qondiruvchi har bir navbatdagi qo‘shimcha ne‘mat oldingisiga qaraganda kamroq nafililikka ega bo‘lishini bildiradi, ne‘matlar zahirasi cheklangan bo‘lganda esa uning “zaruriy ehtiyojini” qondiruvchi keyingi nusxasi mavjud bo‘ladi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, mazkur turdagi ne‘mat qiymati, eng zarur ehtiyojni qondiruvchi keyingi nusxaning nafililigi bilan aniqlanadi.

Demak, har bir ne‘matning oxirgi qo‘shilgan birligi. Ya‘ni uncha muhim bo‘lmagan ehtiyojni qondiruvchi birligining nafililigi kamayib borish xususiyatiga egadir.

Qiymat va narx nazariyasida yangi yo‘nalishni boshlab bergan kishi, mashhur ingliz iqtisodchisi A.Marshall hisoblanadi. Qo‘shilgan miqdor nafililigi nazariyasining bir tomonliligini, u qiymatni faqat nafililik bilan tushuntirishda ko‘rdi. A.Marshall keyingi qo‘shilgan miqdor nafililigi nazariyasini talab va taklif nazariyasi hamda ishlab chiqarish harajatlari nazariyasi bilan bog‘lashga harakat qildi.

A.Marshallning tovar qiymati nima bilan aniqlanishini bilishda qo‘shilgan miqdor nafililigi va ishlab chiqarish harajatlarini sintez qilish (umumlashtirish) zarurligi haqidagi fikri juda mashhur neoklassiklarning qiymat va narxning bir negizli (monistik) nazariyasini yaratishga urinishdan chekinishi bilan bog‘liq. Neoklassiklarning qoidalari qiymatning yagona manbai, narxning yagona asosi va bozor xo‘jaligida jamiyat daromadlarining yagona manbai topilishi zarurligini bildiradi. Bunday yagona manba, masalan, K.Marks nazariyasida mehnat, marjinalistlarda qo‘shilgan miqdor nafililigi kategoriyasi hisoblanadi. A.Marshall nazariyasida esa qiymat va narx ham talab (qo‘shilgan miqdor nafililigi) va ham taklif (tovar ishlab chiqarish harajatlari) tomonida yotuvchi bozor kuchlari o‘zaro ta‘siri orqali aniqlanadi.

A.Marshall fikricha, tovar qiymati teng darajada keyingi qo‘shilgan miqdor nafililigi va ishlab chiqarish harajatlari bilan aniqlanadi. Shunday qilib,

A.Marshall dan boshlab iqtisodiyot nazariyasida qiymatning tub asosini qidirib topishdan chekinish va funktsional tahlilga. Ya'ni bir vaqtda narxlar va talab-takliflarning o'zaro ta'sirini aniqlashga o'tildi.

3-§. Qiymat qonuni va uning ahamiyati

Qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarni ularning individual mehnat sarflari bilan ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari o'rtasidagi nisbat bog'liq xolda tabakalashtiradi, sarflarni kamaytirishni rag'batlantiradi va mehnatning ishlab chiqarish sohalari buyicha taqsimlanishini tartibga solib turadi. Qiymat qonuni narx qonuni sifatida ko'rinadi. Narx asosida qiymat yotadi. Qiymat qonunining vazifasi narx qiymat bilan teng bo'lganda ham, ular farq qilganda ham amalga oshaveradi. Masalan, eng yuksak mehnat unumdorligiga erishgan ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlarini ijtimoiy zarur sarflaridan kamroq, lekin ayrim individual sarflardan yuqori narxlarda sotishlari va yuqori foyda olishlari mumkin. Lekin ularning ahvolini ko'proq kafolatlangan, deb bo'lmaydi. Agar ular texnik va tashkiliy yangiliklarni qo'llamasalar, ko'proq samara beradigan ishlab chiqarish usullarini qidirib topmasalar, ular bir muncha vaqtdan keyin o'z ustunliklaridan ajralib qoladilar.

Qiymat qonunining tartibga solib turuvchi mexanizmi raqobat kurashi natijasida bozor baxolarining stixiyali ravishda tebranib turishidan, ularning ijtimoiy qiymatdan farq qilib turishidan iborat. Tovar narxining ijtimoiy qiymatidan farq qilishi shart-sharoitlari quyidagilardan iborat deb hisoblanadi:

Talab = taklif	bo'lsa,	$\text{narx} = \text{qiymat}$
Talab > taklif	bo'lsa,	$\text{narx} > \text{qiymat}$
Talab < taklif	bo'lsa	$\text{narx} < \text{qiymat}$

Shunday qilib, tovarlar narxining ular qiymatidan farq qilishi tovar ishlab chiqaruvchilarning hohishi bilan sodir bo'lmay, balki ob'ektiv qiymat qonunining ta'siri ostida bo'ladi.

Qiymat qonuni resurslarning turli ishlab chiqarish sohalari o'rtasida taqsimlanishini tartibga solib turish vazifasini bajarayotganda ham narxlar dinamikasi muhim rol uynaydi. Agar u yoki bu aniq tovar ijtimoiy ehtiyojni qondirish uchun zarur bo'lganidan kamroq ishlab chiqarilsa, bu talabning taklifdan oshib ketishiga sabab bo'ladi. Tovar narxi oshib ketadi. Narxlar, shu bilan birga daromadlar kamayadi, bu tarmoqdagi ishlab chiqarish resurslari daromad yuqori bo'lgan boshqa tarmoqlarga o'tib ketadi. Qiymatning mehnat nazariyasi modellarida qiymat qonuniga asoslangan ishlab chiqarish nisbatlari tartibga soluvchi bozor mexanizmi ana shunday.

4-§. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari

Pul uzoq zamonlardan beri odamlarga ma'lum. Pul qanday paydo bo'lgan va qanday tarixiy yo'lni bosib o'tgan? Pulning kelib chiqishi haqidagi masala turli xil nazariyachilar tomonidan ayirboshlashning rivojlanish jarayoni bilan bog'liqligi ta'kidlanadi.

Bir tovarning qiymati u boshqa tovarga ayirboshlaganda ma'lum bo'ladi (T-T). Birinchi qarashda ayirboshlash bitimida tovarlar bir xil rol o'ynaydigandek ko'rinadi. Aslida esa ularning roli turlichadir. Bir tovar o'z qiymatini boshqa tovarga nisbatan ifodalaydi va qiymatning nisbiy shaklini yuzaga keltiradi. Ikkinchi tovar esa (uning qiymatini ifodalovchi vosita hisoblanadi) ekvivalent rolda chiqadi, qiymatning ekvivalent shaklini tashkil etadi. Xuddi mana shu erda pulning kurtagi mavjud bo'ladi.

Ayirboshlash rivojining dastlabki bosqichi qiymatning oddiy yoki tasodifiy shakli deb ataladi. Bunda, masalan, boltaning egasi uni 4 qop donga almashtiradi. (1 bolta = 4 qop don).

Bu tenglikda bolta o'z qiymatini 4 qop donda ifodalaydi. 4 qop don esa bolta qiymatining ifodasidir, uning qiymatini ifodalash uchun material bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi va ishlab chiqarishning o'sishi natijasida ayirboshlash yanada rivojlandi. Tobora ko'p turdagi va miqdordagi mahsulotlar ayirboshlash jarayoniga jalb etilib bordi.

Bunda oldi-sotdi vositasiga layoqatli bo'lgan tovar-“pul” zarur bo'lib qoldi. Pul rolini turli tovarlar bajarib, ishlab chiqarishning rivojlanish jarayonida bu rol asta-sekin oltinga o'tib borgan.

XIX asrning oxirida mamlakatlar birin ketin oltin valyutaga. Ya'ni monometal tizimiga o'ta boshlaydilar. Bu xol Avstriyada 1892. Yaponiyada 1897, Rossiyada 1898, AQShda esa 1900 yilda sodir bo'ladi. Angliyada oltin pul tizimi XVII asrning oxirida, Germaniyada 1871 yilda, Gollandiyada 1877 yildayoq joriy etilgan edi.

O'zbekiston hududida tarixan bundan ham oldinroq, kumush va mis tangalar muomalada bo'lgan. Shayboniyxon Samarqandni zabt etgandan keyin, 1507 yilda pul islohotini o'tkazgan. Bizgacha Shayboniyxon (1501-1610) va Abdullaxon (1583-1598) zarb etgan tangalar etib kelgan. Abdullaxon davrida tanga (oltin va kumush) zarb qilish davlat poytaxti - Buxoroda markazlashtiriladi. 1695-1709 yillarda oltin tanga zarb qilish muntazam tus oladi. Tanga og'irligi 4,8 gramm, sifat sofliги juda yuqori - 958 bo'lgan.

Umumiy ekvivalent rolini nodir metallarga, jumladan oltinga yuklatilishiga sabab quyidagilar:

- sifat jihatdan bir xil o'lchamga keltirish mumkinligi;
- zanglamasdan va uzoq muddat saqlash mumkinligi;
- bo'linuvchanligi va uni yaxlit xoliga keltirish mumkinligi;
- tabiatda nisbatan kamyoblighi;

- ozgina miqdordagi va og'irlikdagi nodir metallning qiymati ancha yuqoriligi;

Pulning vujudga kelishi tarixiy jarayon, u tovar ayirboshlashning rivojlanishiga asoslanadi, tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash ziddiyatlarining keskinlashuvi natijasidir.

Pulning mohiyati va kelib chiqishiga nisbatan bir qancha yondoshuvlar, kontseptsiyalar mavjud bo'lib, ulardan asosiylar quyidagilardan iborat:

Ratsionalistik kontseptsiya. Unga muvofiq pul odamlar o'rtasidagi kelishuv mahsulotidir.

Evolutsion kontseptsiyaga ko'ra pul (oltin yoki kumush) umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi maxsus tovar.

Hozirgi zamon nazariyalari esa pulning mohiyatini uning bajaradigan vazifalaridan keltirib chiqaradi. Bu vazifalar esa quyidagilardan iborat:

Pulning qiymat o'lchovi vazifasi. Tovarning almashuv qiymatini ifodalashda, uni o'lchash uchun qo'lda naqd pulga ega bo'lish shart emasligida nomoyon bo'ladi. Pulning bu vazifasini ideal pul bajaradi. Tovar egasi fikran ideal ravishda shu tovarning almashuv qiymatini pul bilan ifodalaydi. Tovarning narxi talab va taklif muvofiq kelgan taqdirdagina tovarning qiymatiga muvofiq keladi. Agar talab va taklif muvofiq kelmasa, narx qiymatdan farq qiladi. Demak, tovarlarning narxi tovarlarning qiymatiga, pulning qiymatiga, talab va taklifning nisbatiga bog'liq.

Pulning muomala vositasi sifatidagi vazifasi shundan iboratki, u tovarlar muomalasi jarayonida vositachi bo'lib maydonga chiqadi. Bunda pul xaridordan sotuvchiga o'tishi orqali tovarni sotuvchidan xaridor tomon xarakatga keltiradi.

Pul muomaladan chiqarilganda **pulning jamg'arma vositasi** sifatidagi vazifasi bajariladi. Har bir tovar ishlab chiqaruvchi o'zini bozor tasodiflaridan ehtiyot qilish uchun va o'z tovarini sota olish-olmasligidan qat'iy nazar boshqa tovarlarni sotib olish imkoniyatiga ega bo'lish uchun o'zini ma'lum pul rezervi bilan ta'minlashi kerak. Bu erda pul egasi o'zida to'langan pul ramzida keyinchalik sotib olishi mumkin bo'lgan tovarlar, xizmatlar va boyliklarni to'playdi.

Tovarlar nasiyaga to'lov muddati kechiktirib sotilganda, **pul to'lov vositasini** bajaradi. Xaridorlar tovarning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydi. Pulning to'lov vositasi sifatida vazifasi tovar muomalasi doirasidan chiqib, pul qarz berilganda renta va soliqlarni to'lashda o'z ifodasini topadi.

Pul vazifalarining rivojlanish darajasi tovar ishlab chiqarishning rivojlanish darajasiga bog'liq.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda hisob-kitoblar oltin bilan ta'minlanmagan milliy valyutalarda (dollar, marka, iena va h.k.) amalga oshiriladi.

Biz bu erda aniq nazariy savolga to'qnash kelimiz, Hozirgi zamon pulining mohiyati va umumiy tabiati qanday? Qog'oz pullarning qadr-qiymati nima bilan

aniqlanadi? Ularning barqarorligi nimaga bog‘liq? Bu muammolar bo‘yicha G‘arbda juda ko‘plab fikrlar va qarashlar aytilgan. Lekin hozirgi zamon pulining tovarlik tabiatini inkor qilish bo‘yicha G‘arb iqtisodiy nazariyasidagi qarashlar bir xil.

Hozirgi zamon iqtisodiy fanlardagi pul tushunchasiga ikki jihatdan yondashamiz: tez almashadigan (qadrlı) pul va dekret (qonun bilan belgilangan) pul sifatida.

Tez almashish tushunchasi, hozirgi zamon qog‘oz pullari (so‘m, tanga, dollar, lira va h.k.) bevosita sotib olish kuchiga ega ekanligini bildiradi. Tez almashadigan vositalar, demak, osonlik bilan maqsadingizni ro‘yobga chiqaradi.

Nima uchun kredit-qog‘oz pullar mutloq tez sarflanish xususiyatiga ega bo‘ladi? Biz bu erda hozirgi zamon pulining tabiatiga taaluqli bo‘lgan ikkinchi jihatga e‘tiborni qaratamiz.

Qator iqtisodchi neoklassiklar nuqtai-nazariga ko‘ra, pul shu sababli qadrlanadiki, ular qiymatga ega bo‘lgan, “qog‘oz” dan qilinadi, degan noaniq fikrni bildirishadi. “Agar odamlar nimanidir pul, deb hisoblashga kelishsa, ana shu “nimadir” pul hisoblanadi degan noto‘g‘ri fikrlarni ko‘rish mumkin. Demak, pulning qadri uning qiymatdan emas, balki unga bildirilgan ishonchdan kelib chiqadi degan sub‘ektiv yondashuvlar mavjud. Hozirgi zamon pulining barqarorligi (xarid qilish layoqatining o‘zgarmasligi) umuman oltin zahiralari bilan ham bog‘liqdir. Tabiatda oltin cheklangan miqdorda bo‘lgani kabi, Markaziy bank ham pul taklifini cheklashi zarur. Agar qog‘oz pullar nisbatan cheklanganlik xususiyatiga ega bo‘lishdan to‘xtasa, bunda ularning qadr-qiymati butunlay yo‘qolguncha tushib boradi. Shunday ekan qog‘oz pullarning qadri haqidagi masala muomala uchun zarur bo‘lgan qog‘oz pullar miqdori muammosi bilan uzviy bog‘liq.

Shunday qilib, tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pulning kelib chiqishi hamda tovar-pul muomalasining rivojlanishi bozor va bozor iqtisodiyotining kelib chiqishiga sabab bo‘ldi va uning rivojlanishiga shart-sharoit yaratdi.

Xulosalar

1. Tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning paydo bo‘lishi ijtimoiy mehnat taqsimotining hamda xususiy mulk kelib chiqib, ishlab chiqaruvchilar alohidalashuvining rivojlanishi bilan bog‘liq.

2. Tovarning nafliligi va qiymati inson mehnati bilan yaratiladi, faqat birinchisi aniq mehnat mahsuli, ikkinchisi abstrakt mehnat.

3. Qiymat mehnatning ijtimoiy xossasi bo‘lib, unda tabiat ashyolarining birorta ham molekulasi, zarrachasi yo‘qdir. Qiymatning asosida odamlar bir-birlari uchun mehnat qilishlarini bildiruvchi ijtimoiy mehnat yotadi. Biroq, alohidalashgan tovar ishlab chiqaruvchilar mehnati singari o‘zining ijtimoiy xususiyatini faqat mehnat mahsullarini ayirboshlash orqali ko‘rsatadi.

4. Tovar qiymatini aniqlash borasida iqtisodiyot nazariyasida ikki xil yondoshuv bor: qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi. Birinchisi tovar qiymatini unda mujassamlashgan ijtimoiy zaruriy mehnat tashkil qiladi desa, ikkinchisi tovarning qiymatini uning nafliligi, ayniqsa keyingi qo'shilgan tovar nafliligi belgilab beradi, deb ko'rsatadi.

5. Tovarlarini ayirboshlash jarayonining uzoq vaqt rivojlanishi natijasida umumiy ekvivalent vazifasini bajaruvchi, boshqa hamma tovarlarini ayirboshlash mumkin bo'lgan alohida tovar pul sifatida ajralib chiqadi.

6. Pul o'zining rivojlanish tarixida quyidagi bosqichlarni bosib o'tdi: tovar pullar (pul o'rnini har xil mahsulotlar bosgan); to'la qiymatga ega pullar (oltin yoki kumush); to'la qiymatga ega bo'lmagan pullar (qog'oz pullar, oddiy metall tangalar); kredit pullar (veksel, banknot, chek, kredit kartochka).

Asosiy tayanch tushunchalar

Natural ishlab chiqarish - bunda mehnat mahsulotlari ishlab chiqaruvchining o'z ehtiyojlarini qondirish, ichki xo'jalik ehtiyojlari uchun mo'ljallanadi.

Tovar ishlab chiqarish - bunda tovarlar o'zining iste'moli uchun emas, balki bozorda sotish, ayirboshlash uchun va boshqalarning iste'molini qondirish maqsadida ishlab chiqariladi.

Tovar - biron-bir naflilikka va qiymatga ega bo'lgan ayirboshlash uchun yaratilgan mahsulotdir.

Naflilik - tovarlarning kishilarning biron-bir tovar va xizmatga bo'lgan ehtiyojini qondirish layoqati.

Almashuv qiymati - bu biror turdagi iste'mol qiymatning boshqa turdagi iste'mol qiymatga ayirbosh qilishda qo'llaniladigan miqdoriy nisbat.

Aniq mehnat - muayyan bir shaklda sarflanib, aniq iste'mol qiymatlarni vujudga keltiradigan mehnat.

Abstrakt mehnat - sarflangan mehnatning va yaratilgan tovarning aniq shaklidan qat'iy nazar umuman inson ishchi kuchining sarflanishi, ijtimoiy mehnatning bir qismi.

Mehnat unumdorligi - ma'lum vaqt davomida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun ketgan vaqt bilan aniqlanadi.

Mehnat intensivligi - mehnatning sarflanish tezligi yoki jadalligi, vaqt birligi ichida sarflangan mehnatning oshib borishi.

Pul - barcha tovar va xizmatlarni ayirboshlash mumkin bo'lgan umumiy ekvivalentlikdir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ijtimoiy xo‘jalik shakllariga umumiy tavsif bering. Tovar ishlab chiqarish va bozorning vujudga kelishining umumiy shart-sharoitlarini tushuntiring.

2. Nima uchun tovarga naflilik (iste‘mol qiymat) va almashuv qiymatining birligi sifatida qaraladi? Tovaridagi bu ikki xil xususiyat nimadan kelib chiqadi?

3. Keyingi (oxirgi) qo‘shilgan miqdor (tovar va xizmat) nafliligi nima va uning pasayish sababini tushuntiring.

4. Tovarlarining qiymatini aniqlashga bo‘lgan quyidagi fikrlarga o‘zingizni munosabatingizni bildiring:

- a) Ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan belgilanadi;
- b) Keyingi qo‘shilgan tovarlarning nafliligi bilan aniqlanadi;
- v) Keyingi qo‘shilgan tovarlarning nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi;

5. Pulning mazmunini va vujudga kelishining umumiy shart –sharoitlarini tushuntirib bering.

6. Oltin pul va qog‘oz pul o‘rtasidagi umumiylik va farqlarini ko‘rsatib bering: qog‘oz va kredit pullarining qadr–qiymati va barqarorligi nima bilan belgilanadi?

3-BOB. BOZOR IQTISODIYOTI VA UNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI. HOZIRGI ZAMON BOZOR IQTISODIYOTINING SHAKLLANISHI

1-§ Bozor iqtisodiyotining mohiyati, afzalliklari va ziddiyatlari

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti dunyoning ko'pchilik mamlakatlari uchun xos bo'lib, u turli mamlakatlarda har xil darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan amal qilmoqda va rivojlanmoqda. Bu iqtisodiyotning amal qilish mexanizmi ko'plab asrlar davomida tarkib topib, shakllanib, hozirgi davrda madaniylashgan shaklni kasb etdi va ko'pgina mamlakatlarda hukmron iqtisodiy tizimga aylandi. Mazkur iqtisodiyotning barqarorligi shu bilan tushuntiriladiki, uzoq davrli iqtisodiy evolyutsiya davomida uning amal qilishining asosiy klassik tamoyillari saqlanib qoldi.

Xususiy mulkchilikning kelib chiqishi va ijtimoiy mehnat taqsimoti bozor iqtisodiyotining kelib chiqishi va mavjud bo'lishi uchun umumiy sharoit bo'lib hisoblanadi. Xususiy mulkchilik va mehnat taqsimoti ijtimoiy xo'jalikning tovar shaklini taqozo qiladi, tovar ishlab chiqarishning mavjud bo'lishi o'z-o'zidan pul muomalasi, ayirboshlash, taqsimlash va iste'molning bozorga xos xususiyatini ko'zda tutadi. Товар ishlab chiqarishning rivojlanishi bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Bozor iqtisodiyoti - bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalarini asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar-pul munosabatlariga asoslanadi, uning negizida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Hozirgi zamon iqtisodiy nazariyalarda bozor iqtisodiyoti deganda bozor xo'jaligi sub'ektlari iqtisodiy hatti-harakatlarining erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning tovar pul mexanizmi orqali bir-biriga bog'lanib muvofiqlashuvi tushuniladi. Bozor iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning hamma bosqichlarini ishlab chiqish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini, hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha sub'ektlarini qamrab oladi.

Bozor iqtisodiyoti sub'ektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, o'z mehnatini sotuvchi ishchilar ham, pirovard iste'molchilar, ssuda kapitali egalari va qimmatli qog'ozlar egalari ham kiradi. Odatda, bozor xo'jaligining barcha asosiy sub'ektlari uchta guruhga bo'linadi: uy xo'jaliklari, korxonalar (tadbirkorlik sektori) va davlat.

Uy xo'jaliklari - iqtisodiyotning iste'molchilik sohasida faoliyat qiluvchi asosiy tarkibiy birlik. Ular doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaliklari mulkdor va ishlab chiqarish omillarini etkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori - bu daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi iqtisodiyotning birlamchi bo'g'inlaridir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo'jaligida tovar va xizmatlarni etkazib beradi.

Davlat - foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan, har xil byudjet tashkilotlari va muassasalari sifatida namoyon bo'ladi.

Har qanday bozor iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmi asosan to'rtta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi: narx, talab va taklif hamda raqobat.

Narxlar nisbati o'zgarib turadi, shuning uchun narx, ishlab chiqaruvchi uchun ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi zarurligini aniqlashda yo'l ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Talab va taklif hamda raqobatchilik muhitidagi o'zgarishlar, o'z navbatida, narxlardagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

Turli shakllardagi mulkchilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkchilikning ustun turishi;

Tadbirkorlik va tanlov erkinligi.

Raqobat kurashning mavjudligi.

Davlatning iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi.

Korxona va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi.

Bozor iqtisodiyotining bu belgilari uning hamma bosqichlari uchun umumiydir.

Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va zaif tomonlari ham mavjud. Bozor tizimi afzalliklarining quyidagi ikkitasi, ayniqsa, e'tiborga loyiq:

1) Resurslarni taqsimlashning samaradorligi. Bozor tizimi resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi. Buning mazmuni shuki, raqobatli bozor tizimi resurslarni jamiyatga eng zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltiradi. U ishlab chiqarish uchun resurslarni uyg'unlashtirishning ancha samarali usullarini va ishlab chiqarishga yangi, ancha samarali texnologiyani qo'llashni taqozo etadi. Qisqasi, bozor tizimi shaxsiy manfaatni shunday tartibda boshqaradiki, u jamiyatga mavjud resurslardan zarur tovarlarni eng ko'p miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlaydi.

2) Erkinlik - bozor tizimi foydasi hisobiga muhim noiqtisodiy dalil bo'lib shu holat xizmat qiladiki, u shaxsiy erkinlik roliga ustuvorlik beradi. Ko'plab ayrim shaxslar va korxonalar iqtisodiy faoliyatini uyg'unlashtirish jamiyatni tashkil qilishning asosiy muammolaridan biridir. Bunday uyg'unlashtirishni amalga oshirishning ikki usuli mavjud. Biri - markazdan boshqarish va majbur qilish tadbirlarini qo'llash; ikkinchisi-bozor tizimi vositasi orqali ixtiyoriy hamkorlik. Faqat bozor tizimigina iqtisodiy faoliyatni majbur qilmasdan uyg'unlashtirishga layoqatlidir. Bozor tizimi tadbirkorlik va tanlash erkinligini namoyish qiladi, xususan shu asosda u muvaffaqiyatga erishadi.

Bozor iqtisodiyotining kamchiliklariga quyidagilarni kiritish mumkin:

Bozor iqtisodiyotini tanqid qiluvchilarning fikriga ko'ra, bunday iqtisodiyot o'zining bosh nazorat mexanizmi-raqobatning tugashiga yo'l qo'yadi va hatto buni rag'batlantiradi. Ular raqobat kuchsizlanishining ikkita asosiy manbai mavjud bo'lishini ko'zda tutadilar.

1) Iqtisodiy nuqtai nazardan raqobat maqbul bo'lsada, u hammadan ko'proq alohida ishlab chiqarishga o'zining shafqatsiz ta'sirini o'tkazadi. Bozor iqtisodiyotidagi erkin muhitda tadbirkorlar foyda ketidan quvib va o'z iqtisodiy mavqeini yaxshilashga intilib, raqobatning cheklangan yo'lidan ozod bo'lishga harakat qiladilar. Firmalarning qo'shilib ketishi, kompaniyalarning xufyona kelishuvi, shafqatsiz raqobat - bularning hammasi raqobatning kuchsizlanishi va uning tartibga soluvchilik ta'sirining yo'qolishini taqozo qiladi.

2) Ayrim iqtisodchilarning fikricha, bozor tizimi rag'batlantiradigan texnika taraqqiyotining o'zi raqobatning zaiflashishini taqozo qiladi. Eng yangi texnologiya, odatda, quyidagilarni: a) juda katta miqdordagi real kapitaldan foydalanishni; b) yirik bozorlar bo'lishini; v) kompleksli, markazlashgan va qat'iy bir butun bo'lib birlashgan bozorning tarkib topishi; g) boy va ishonchli xom-ashyo manbalarini talab qiladi. Bunday texnologiya bozorning hajmiga nisbatan keng miqyosdagi hisoblanuvchi ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishi zarurligini bildiradi. Boshqacha aytganda, eng yangi texnologiyani qo'llash asosida ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligiga erishish, ko'pincha ko'p miqdordagi hali mayda firmalar emas, uncha ko'p bo'lmagan hali yirik ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu guruh iqtisodchilar raqobatning so'nib borishi bilan bozor tizimi ham resurslarni samarali taqsimlash mexanizmi sifatida kuchsizlanib boradi deb hisoblaydilar. Ishlab chiqaruvchilar va resurs bilan ta'minlovchilar iste'molchining hohish irodasiga kamroq bo'ysunadi va ularning mustaqilligi iste'molchining mustaqilligiga putur etkazadi. Talab bildirish yordamida shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarining uyg'unlashuvi jarayoni o'z kuchini yo'qota boshlaydi.

Isrofli va samarasiz ishlab chiqarish. Tanqidchilar bozor tizimi jamiyatni ehtiyoji yuqori bo'lgan tovarlar bilan ta'minlashiga ham shubha bildiradilar. Ular raqobatning kuchsizlanib borishi bilan, iste'molchining mustaqilligiga putur etadi, bozor tizimi o'zining iste'molchining xohishiga ancha mos keluvchi resurslarni taqsimlash layoqatini ham yo'qotadi deb hisoblaydilar.

Bozor tizimi foydasi hisobiga bosh iqtisodiy dalil shuki, resurslarning samarali taqsimlanishini ta'minlashga yordam beradi -buni inkor etish qiyin.

2-§. Klassik(erkin) va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining farqlari

Bozor iqtisodiyotining mazmuni va belgilari haqida gap borganda bu iqtisodiyotning tarixda tarkib topgan ikki turini bir-biridan farq qila bilish zarurdir. Uning birinchi ko'rinishi uzoq vaqt davomida shakllanib, G'arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. U

iqtisodiy adabiyotlarda klassik yoki sof bozor iqtisodiyoti deb nom oldi. Uning asosiy belgilari:

- a) xususiy mulkchilikka asoslangan holda iqtisodiy faoliyat yuritish;
- b) kapital va ishlab chiqarishning korxona miqyosida umumlashganligi;
- v) tadbirkorlar, ishchilar, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning shaxsiy erkinligi;
- g) tadbirkorlarning yuqori foyda olish uchun kurashlari;
- d) iqtisodiyotning talab va taklif, erkin bozor narxi va raqobat kurashlari asosida tartiblanishi;
- e) aholining ijtimoiy himoya qilinmasligi, ishsizlikning va aholi ijtimoiy tabaqalashuvining kuchayishi.

Bozor iqtisodiyotining ikkinchi ko'rinishi hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi. Uning asosiy belgilari:

- a) mulkchilikning turli shakllariga ya'ni, xususiy, davlat, jamoa, aralash va boshqa mulk shakllariga asoslanib iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyati yuritilishi;
- b) kapital va ishlab chiqarishning yuqori darajada umumlashganligi, mulkning bir qismi yirik monopoliyalar va davlat qo'lida to'planib, milliy va xalqaro miqyosda umumlashganligi;
- v) iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki. Bunda davlat fan-texnika taraqqiyoti va boshqa omillarni hisobga olib, turli iqtisodiy tadbirlarni, rivojlanish istiqbolini aniqlash, turli sohalar va tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni tartibga solish chora-tadbirlarini belgilash vazifalarini bajaradi;
- g) xo'jaliklarni yuritishda reja usulidan foydalanishning kuchayishi (biznes rejasi, marketing tizimi orqali boshqarish);
- d) ijtimoiy himoyaning kuchayishi. Bunda turli xil davlatga, jamoalar va alohida kishilarga tegishli ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urta fondlarining vujudga kelishi.

Yuqorida sanab o'tilgan belgilarda klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotlari o'rtasidagi o'xshashlik va farqli jihatlar o'z ifodasini topgan.

Bu har ikkala turda bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari va xususiyatlari saqlanib qoladi, ularda tovar va pulning harakati, ularning qonun-qoidalari rivojlanish uchun negiz va shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi va tartiblar bilan birga, barcha hozirgi zamon iqtisodiy tizimlariga xos bo'lgan bir qator shart-sharoitlar bo'lishi taqozo qilinadi. Bular quyidagilar: ilqor texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashishi.

3-§. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va uning tavsifi

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini II Jahon urushidan keyingi Germaniyaning iqtisodiy tizimi sifatida ko'rish mumkin. Bu tushunchalar Lyudvig Erxard (G'arbiy Germaniyaning Iqtisodiyot bo'yicha vaziri,

keyinchalik GFR federal kantsleri lavozimini egallagan) shuningdek, antifashist iqtisodchi olimlarning butun doirasi. Ya'ni sotsial va demokratik yo'nalishlarni tavsiya etgan (Myuller-Armatts, Oyken, Repke) nomlari bilan bog'liqdir.

Ijtimoiy bozor iqtisodiyoti va bozor iqtisodiyoti ma'nosini quyidagi tavsiyanomalarda keltirish mumkin. Xo'jalik sub'ektlarining tamoyillari asosida qabul qilingan va xarakatlarni muvofiqlashtiruvchi vosita bo'lib narx maydonga chiqadi.

Milliy va raqobat kurashi ijtimoiy bozorning ajralmas sharti, intensiv raqobat kurashini qo'llab-quvvatlash esa davlat iqtisodiy siyosatining muhim masalasi bo'lib hisoblanadi. Qachonki, xususiy sektor o'zining oldiga qo'ygan masalalarini hal qila olmasa, davlat bu masalalarni o'z zimmasiga oladi.

Ijtimoiy sug'urta tizimi (kasal bo'lgan hollarda, nafaqa sug'urtasi, baxtsiz xodisalardan sug'urta qilish, ishsizlikni sug'urtalash) haqiqiy sug'urtani namoyon qiladi va faqat oz miqdorda ta'minot turi sifatida namoyon bo'ladi, soliq mablag'lari hisobiga moliyalashtiriladi. Iqtisodiyotning tarkibiy islo'otlari muqarrar ravishda amalga oshiriladi, shu sababli uning yo'lida hech qanday to'siq yuzaga kelmaydi.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining ijtimoiy tomonlari eng avval quyidagilarda namoyon bo'ladi.

Olingan foydani davlatning aralashuvisiz taqsimlash chog'ida eng avvalo, progressiv davlat soliqlariga, merosga va mulkka solinadigan soliqlarga tuzatishlar kiritiladi. Kam ta'minlanganlar (ko'p bolali oilalar, yolg'iz onalar, kam ta'minlangan ijarachilar, iste'molchilar va boshqalarga) davlat tomonidan nafaqalar ajratiladi. Ishlab chiqarish vositalari va erga bo'lgan xususiy mulkchilik cheklanadi.

Ijtimoiy sug'urta majburan hisoblanadi. Bu sug'urta to'lovlarining yarmi ishga kiruvchilar. Yarmi esa ishga qabul qiluvchilar tomonidan to'lanadi, garchi ushbu sug'urtadan ishga qabul qiluvchilar emas, balki faqat ishga kiruvchilar foydalansa ham.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti davlat tomonidan kuchli adolatli ijtimoiy siyosat yuritilishini anglatadi.

Ijtimoiy siyosatning bosh vazifalaridan biri bu ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish hisoblanadi. Biroq buning uchun ko'p resurslar kerak bo'ladi. Bunday resurslarni iqtisodiyot yaratadi. Ishlab chiqarish pasayishini to'xtatish iqtisodiyotni barqarorlashtirish va o'sishini ta'minlash malakali, samarali mehnat ishtirokisiz mumkin emas. Ijtimoiy siyosat real va to'la qonli bo'la olmaydi, agarkin u faqat ijtimoiy kam ta'minlangan kishilar doirasini qamrab olsa. Uning asosiy maqsadi aholi turmush darajasini ko'tarish, barcha ijtimoiy guruhlarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to'laroq qondirish uchun mehnat va xo'jalik faoliyatini rag'batlantirish asosida shart-sharoitlar yaratish, ijtimoiy adolatlilikni kuchaytirish, ijtimoiy kafolatlar va ijtimoiy himoya mehanizmini takomillashtirishdan iborat. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotida davlat ijtimoiy siyosatining asosini quyidagilar tashkil etadi:

- iqtisodiy faoliyat erkinligi xalq farovonligini oshirishning asosi sifatida;
- mehnat faolligini oshirish oila farovonligini ta'minlashning sharti sifatida;
- aholini manzilli himoya qilish.

Davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo'nalishlarini esa:

- aholi daromadlarini tartibga solish;
- aholini ijtimoiy himoya qilish va ijtimoiy kafolatlarni ta'minlash;
- bandlik muammosini hal etish;
- ekologik zararli ishlab chiqarishni tugatish;
- sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat sohalarini moliyalashtirishni muvofiqlashtirishdan iborat.

Shunday qilib, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti iste'mol savatchasi. Yashash minimumi, ijtimoiy himoya va ijtimoiy kafolat kabi tushuncha va mexanizmlarga asoslangan erkin bozor iqtisodiyotini ifoda etadi.

4-§. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotida davlatning roli

Milliy iqtisodiyotning samaradorligi ko'p omilli ko'rsatkich bo'lib, bunda samaradorlikning erishilgan darajasi ko'p jihatdan iqtisodiyotdagi davlat yoki bozor tizimining tutgan rolga bog'liq. Chunki ancha yuqori samaradorlikka, birinchidan, bozorning tartibga solish usullari orqali; ikkinchidan, iqtisodiyotni faqatgina yagona markazdan ongli ravishda markazlashgan boshqarish yo'li bilan; uchinchidan, takror ishlab chiqarish jarayonida davlatning aralashuvi va bozor usullarini uyg'unlashtirish orqali erilishiladi. Hozirgi davrda Respublikamizning milliy iqtisodiyoti rivoji uchun ko'proq uchinchi yo'l xarakterli hisoblanadi.

Iqtisodiy tafakkur tarixidan birinchi marta davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi A.Smit tomonidan ilmiy asosda ko'rib chiqilgan. Uning "Xalqlar boyligining tabiati va sababalarini tadqiq qilish haqida" (1776 yil) nomli kitobida bozor usullari orqali iqtisodiyotning o'z-o'zini tartibga solishning zarurligi ta'kidlab o'tilgan. A.Smitning fikricha xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoaratidan to'liq ozod bo'lishi zarur. Ana shundagina ishlab chiqaruvchilar iste'molchilar talabiga mos ravishda ishlab chikarishni tashkil qilish imkoniga ega bo'ladi. Bunda bozor vositasida iqtisodiyotni tartibga solish, har qanday chetdan aralashishsiz ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlari uchun harakat kilishga majbur kiladi.

A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlariga har qanday aralashuvi oxir oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb hisoblaydi. Masalan, davlat tomonidan belgilangan tashqi savdo tartib-qoidalari milliy iste'molchilarga faqat zarar keltirishi mumkin. Haqiqatdan ham importga boj to'lovi milliy ishlab chiqaruvchilarga ustunlik berib, ularning chet el sheriklariga nisbatan raqobatlashuv qobiliyatini oshiradi. Ammo bu oxir oqibatda ishlab chiqarishning ancha yuqori xarajatlari va past sifatini saqlab qolishiga olib keladi. Bunda past

sifatli va narxi qimmat tovarlarni sotib olishga majbur bo'lgan milliy iste'molchilar yutqazadi.

A.Smitning "Tinch qo'yish" nazariyasi, 1923-33 yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni taqazo qildi.

Davlatni iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi Dj.M.Keynsning "Ish bilan bandlilik, protsent va pulning umumiy nazariyalari" nomli kitobida o'z aksini topdi (1936). Bu kitobda muallif davlat fiskal (xazinaviy) va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarurligini isbotlaydi.

Amalda gap davlatning uzluksiz ravishda inqirozga qarshi siyosat o'tkazishi, iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlarini tugatish va sanoat tsiklining o'zgarishini yo'qotish haqida ketadi. Keyns nazariyasi ancha tugal shaklda AQShda amalga oshirildi.

Ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvini nima belgilab beradi?- degan savol tug'ilishi tabiiy.

Birinchidan, davlat o'ziga milliy iqtisodiyotda bozor vositasida o'z-o'zini tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali bajarish mumkin bo'lmagan vazifalarni oladi. Bunga mudofaani ta'minlash, mamlakatda ichki tartibni saqlash va aholining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy himoyalash kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

Ikkinchidan, bozor iqtisodi sharoitida xususiy ishlab chiqarish va iste'mol bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarni tug'diradi. Bu oqibatlar bevosita uchinchi shaxs manfaatida aks etadi va demak kishilarning alohida guruhi va umuman jamiyat manfaatiga ta'sir qiladi.

Uchinchidan, davlatning iqtisodiy jarayonlariga aralashuvi shu sababli ro'y beradiki, individual istemolchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini ob'ektiv baholay olmaydi. Shu nuqtai nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha sog'lik uchun zarar tovarlar iste'molini cheklash vazifasini o'z zimmasiga oladi. Masalan, davlat tamaki mahsulotlari yuqori aktsiz (egri) solig'i o'rnatilib, bir tomondan o'zining daromadini oshirsa, boshqa tomondan shu mahsulotni sotib olish talabini cheklaydi.

To'rtinchidan, davlat o'z zimmasiga bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman engillashtirish vazifasini oladi. Bozor hamma uchun to'lovga qobil talabini qondirishga teng imkoniyatni ta'minlaydi. Ammo bu bozorning milliy boylikni ijtimoiy-adolatli taqsimlashni ta'minlashini bildirmaydi. Bunday sharoitda davlat aholining kam ta'minlangan qatlamini turmush darajasi haqida g'amxo'rlik qilishi, pulsiz (yoki imtiyozli) bilim berish, tibbiy xizmat ko'rsatish va shu kabilarni o'z zimmasiga oladi.

Beshinchidan, hozirgi sharoitda iqtisodiy o'sishning barqaror izchilligini rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mustahkamlash (mamlakat ichida va xalqaro maydonda) va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy tsiklni barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish maqsadi uning vazifalarida aniq namoyon bo'ladi. Bozor xo'jaligi sharoitida davlatning iqtisodiy vazifalari asosan bozor tizimining amal qilishini engillashtirish va himoya qilish maqsadiga ega bo'ladi. Bu sohadagi davlatning iqtisodiy vazifalaridan quyidagi ikki turini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;
2. Raqobatni himoya qilish.

Davlatning boshqa vazifalari iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Bu erda davlatning uchta vazifasi alohida ahamiyatga ega:

1. Daromad va boylikni qayta taqsimlash;
2. Resurslarni qayta taqsimlash;
3. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish. Ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Xulosalar

1. Bozor va bozor iqtisodiyoti tovar va pul munosabatlarining rivoji natijasida vujudga keladi.

2. Bozor munosabatlarining sub'ektlari bir-biri bilan bog'liq va o'zaro aloqada bandlik, milliy daromad va ishlab chiqarishning umumiy hajmi kabi ijtimoiy ishlab chikarish natijalarini aks ettiradigan va doimiy harakatda bo'ladigan daromadlar va harajatlar oqimini shakllantiradi.

3. Bozor munosabatlarining har bir ishtirokchisi o'z maksad va manfaatlaridan kelib chiqib mustaqil qaror qabul qiladi. Aynan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy erkinligi va mustaqilligi bozor ko'rinishidagi iqtisodiy munosabatlarni vujudga keltiradi hamda o'z rivojlanishining tabiiy-evolyutsion, dinamik xususiyatini belgilab beradi.

4. Bozor iqtisodiyoti – tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash hamda pul muomalasi qonun-qoidalari asosida yuritiladigan va boshqariladigan iqtisodiyotdir. U murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim bo'lib, birlashgan, o'zaro

bogʻlangan va birgalikda harakatlanadigan bir qancha tarkibiy qismlarni va takror ishlab chiqarishning toʻrtta fazasini oʻz ichiga oladi.

5. Bozor iqtisodiyotining normal amal qilishi uchun uning infratuzilmasi shakllantiriladi. Bozor infratuzilmasi – bu bozor munosabatlariga koʻmak berishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy institutlar tizimidir.

6. Bozor iqtisodiyoti tizimining afzalligiga qaramay, shunday muammolar borki, ularni bozor yordamida hal etish mumkin emas yoki ehtimoli kam. Ana shunday muammolarni hal etish uchun davlat ularni oʻz zimmasiga olishi kerak yoki boʻlmasa mavjud muammolarni hal etilishi uchun shart-sharoit yaratib berishi kerak.

Asosiy tayanch tushunchalar

Bozor iqtisodiyoti – tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidolari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir.

Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uygʻunlashtirishni taʼminlaydigan dastak va vositalardir.

Bozor – ishlab chiqaruvchilar va isteʼmolchilar (sotuvchilar va xaridorlar) oʻrtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida boʻladigan munosabatlar yigʻindisidir.

Bozor obʼekti – bozorga, ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyatning natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlardir.

Bozor subʼekti – bozorning, ayirboshlash munosabatlarining qatnashchilaridir.

Bozor infratuzilmasi – ayirboshlash munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasaviy tuzilmalardir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari nimalardan iborat?
2. Klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining umumiy tomonlarini va farqlarini tushuntirib bering.
3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari nimalardan iborat?
4. Bozor tushunchasining taʼrifini bering va uning asosiy vazifalarini koʻrsating.
5. Bozorni turkumlashda qanday mezonlar asos qilib olinadi? Ularni sanab koʻrsating.
6. Etuklik darajasiga qarab bozorning qanday turlari ajratiladi?

4-BOB. O‘ZBEKISTONDA BOZOR IQTISODIYOTIGA O‘TISHNING MILLIY KONTSEPTSIYASI

1-§. Ma’muriy buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o‘tish xususiyatlari

Bozor iqtisodiyotining belgilari uzoq davr davomida shakllanib, pirovard natijada yaxlit ijtimoiy tizimni tashkil qiladi.

Bunda bozor iqtisodiyotiga o‘tish yo‘llari (modellari) xilma-xil bo‘lib, ularning umumiy va xususiy tomonlari farqlanadi.

Jahon tajribasida bozor iqtisodiyotiga o‘tishning barcha yo‘llari umumiy lashtirilib, quyidagi uchta asosiy tirga bo‘linadi:

1. Rivojlangan mamlakatlar yo‘li;
2. Rivojlanayotgan mamlakatlar yo‘li;
3. Sobiq sotsialistik mamlakatlar yo‘li.

Bu yo‘llarning umumiy ligi shundaki, ular hammasi bozor iqtisodiyotiga o‘tishni maqsad qilib qo‘yadi va mazkur iqtisodiyotning qonun-qoidalari, amal qilish mexanizmi ko‘p jihatdan umumiy bo‘ladi. Shu bilan birga har bir yo‘lning o‘ziga xos xususiyatlari ham bor, bu esa bozor munosabatlarini shakllantirishning ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, milliy sharoitlari har xil bo‘lishidan kelib chiqadi.

Masalan, bozor munosabatlariga o‘tishning g‘arbcha modeli (rivojlangan mamlakatlar yo‘li)da oddiy tovar xo‘jaligidan erkin raqobatga asoslangan klassik yoki erkin bozor iqtisodiyotiga va undan madaniylashgan bozor iqtisodiyotiga o‘tiladi.

Mustamlakachilikdan ozod bo‘lib, mustaqil rivojlanayotgan mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o‘tish yo‘lining xususiyati-bu qoloq, an’anaviy iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga o‘tishdir. Nihoyat, sobiq sotsialistik mamlakatlar yo‘lining muhim belgisi markazlashtirilgan, ma’muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan hozirgi zamon rivojlangan bozor tizimiga o‘tishdan iboratdir. Bu yo‘lning boshqa yo‘llardan farqi shundaki, totalitar iqtisodiyotning bozor iqtisodiyoti bilan umumiy ligi yo‘q, ular batamom bir-biriga zid. Shu bilan birga uchinchi yo‘lda bozor munosabatlariga o‘tayotgan mamlakatlarning o‘zi o‘tish sharoitlari, iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilik va xo‘jalik yuritish shakllari bilan bir-birlaridan farqlanadi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga o‘tishda mazkur yo‘lning o‘ziga xos xususiyatlaridir.

Markazlashgan ma’muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tishda maqsad bir xil bo‘lsa-da, turli mamlakatlar turli yo‘llarni tanlashlari mumkin. Hammaga ma’lumki, bir tizimdan ikkinchi tizimga o‘tishda ikki yo‘l. Ya’ni revolyutsion va evolyutsion yo‘llar mavjud. Polsha, Chexiya, Slovakiya, Rossiya va boshqa ayrim mamlakatlar bozor iqtisodiyotiga o‘tishning revolyutsion yo‘lini, birdaniga katta to‘ntarishlar qilish yo‘lini tanladilar. Boshqacha aytganda ular “karaxt qilib davolash” degan usulni qo‘lladilar. Bu

dasturni tezkorlik bilan amalga oshira boshladilar. Bunda ular bir tizimdan ikkinchi tizimga o'tishda ancha uzoq muddatli o'tish davri bo'lishini unuttilar. Natijada bu mamlakatlarda ishlab chiqarish hajmi keskin tushib ketdi, ko'plab korxonalar yopilib, ishsizlar soni ko'paydi, pulning qadri keskin pasayib ketdi. Shuning uchun O'zbekiston bu yo'ldan bormay boshqa yo'l tanladi. Bu yo'l O'zbekistonning o'ziga xos madaniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarini hamda bu yo'ldagi jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyutsion to'ntarishlarsiz, ijtimoiy to'qnashuvlarsiz, ijtimoiy himoyani kuchaytirgan holda asta-sekinlik, lekin qat'iyatlilik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tishdan iboratdir.

2-§. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda O'zbekiston modelining xususiyatlari

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish yo'li ijtimoiy-yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan. Bu yo'lni amalga oshirishga, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga Prezidentimiz I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan beshta muhim tamoyil asos qilib olingan.

Birinchidan, iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish, uning ustunligini ta'minlash.

Ikkinchidan, o'tish davrida davlatning o'zi bosh islohotchi bo'lishi.

Uchinchidan, butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlariga asoslanmoqi, qonunlarning ustunligi ta'minlanmoqi lozim.

To'rtinchidan, bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Nihoyat, beshinchidan, bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish. Bozor munosabatlariga o'tishda bu tamoyillarning hammasi ham muhim ahamiyatga egadir, lekin ularning ichida bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish tamoyili alohida e'tiborga loyiq. Chunki tegishli huquqiy negizni, bozorning infratuzilmalarini yaratish, odamlarda bozor ko'nikmalarini hosil qilish. Yangi sharoitlarda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash uchun vaqt kerak bo'ladi.

Bundan tashqari, bozor munosabatlariga o'tish faqatgina iqtisodiyot sohalarini o'zgartirish bilan cheklanmaydi. U ijtimoiy hayotning bir-birlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan barcha sohalarini, shu jumladan siyosiy, ma'naviy-axloqiy, maishiy va boshqa sohalarni ham tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich, evolyutsion yo'l bilan o'tish haqidagi g'oya juda muhim va afzal ekanligini ko'rsatadi.

Iqtisodiy munosabatlar va tashkiliy – boshqaruv tuzilmalarining bir turidan butunlay boshqa yangi turiga o'tish, iqtisodiy islohotlar strategiyasini ishlab chiqish va uning asosiy yo'nalishlarini aniqlab olishni taqozo qiladi. Iqtisodiy islohotlar – bu bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiy islohotlardan ko'zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat qilishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma'naviy-axloqiy etukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

Islohotlarni amalga oshirishdan oldin bozor iqtisodiyotiga o'tishning nazariy modeli yaratildi. Bu modelda yangi iqtisodiyotga o'tishning umumiy tomonlari va milliy xususiyatlari nazarda tutiladi, islohotlarning asosiy yo'nalishlari belgilanadi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-navo islohoti;
- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti;
- ijtimoiy islohotlar.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning bu asosiy yo'nalishlari I.A.Karimovning "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" kitobida bayon qilib berilgan.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning boshlanqich nuqtasi bozor iqtisodiyotining huquqiy negizini yaratishdan iborat bo'ladi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarning huquqiy negizini yaratish bo'yicha amalga oshirilgan ishlarning bir nechta yo'nalishini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi yo'nalish – davlat va iqtisodiy mustaqillikning huquqiy negizlarini yaratish, davlatni boshqarish qoidalarini tartibga soluvchi qonunlarni qabul qilish.

Boshqaruv tizimining yuqori va quyi darajadagi vazifalari aniq chegaralab qo'yildi. Vakolatli hokimiyatning yagona to'la huquqli organi bo'lgan hokimlik instituti yaratildi, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish sohasida fuqarolar yiqini joriy qilindi.

Ikkinchi yo'nalish – tizimdagi o'zgarishlarga. Yangi iqtisodiy munosabatlarga va shu jumladan mulkchilik munosabatlariga asos bo'ladigan qonunlar tizimini yaratish. Respublikada bu yo'nalish bo'yicha qabul qilingan qonunlarda mulkdorning huquqi tan olindi, xususiy mulkchilik huquqi e'tirof qilindi, mulkchilikning barcha shakllari uchun teng sharoit yaratildi. Davlat mulkini xususiylashtirishning samarali mexanizmi ishlab chiqildi. Qisqacha aytganda bozor munosabatlarining negizi bo'lgan ko'p ukkladli iqtisodiyotni shakllantirishning barcha huquqiy asoslari yaratildi.

Uchinchi yo'nalish – xo'jalik yuritishning va institutsional o'zgarishlarning bozor sharoitlariga mos keladigan yangi mexanizmni yaratishga qaratadigan qonunlar. Bozor infratuzilmasini yaratish va uning faoliyatiga xos jarayonlarni tartibga solishni ta'minlaydigan qonunlarni qabul qilishdan oldin, iqtisodiyotning turli sohalarida xo'jalik yuritayotgan sub'ektlarning huquq va

iqtisodiy erkinlik borasidagi maqomini belgilab beradigan qonunlar qabul qilindi. Korxonalar to'g'risidagi qonun, kooperatsiya to'g'risidagi, dehqon xo'jaligi to'g'risidagi, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risidagi qonunlar shular jumlasidandir.

To'rtinchi yo'nalish – Respublikamizni xalqaro munosabatlarning teng huquqli sub'ekti sifatida, ta'riflovchi huquqiy normalarni yaratish. Bu yo'nalishdagi qonunlarni qabul qilish natijasida mamlakatimizning tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi tarixida sifat jihatdan yangi bosqich boshlandi.

Beshinchi yo'nalish – kishilarning konstitutsion va yuridik huquqlarini, ijtimoiy kafolatlarini va aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlaydigan qonunlarni ishlab chiqish. Bu qonunlar bozor munosabatlariga o'tish sharoitida aholining eng muhtoj tabaqalari manfaatlarini qonun kuchi bilan himoya qilishgagina emas, balki ularning ma'naviy imkoniyatlarini namoyon qilish, islohotlar uchun mustahkam ijtimoiy zamin yaratishga ham imkon beradi.

3-§. Bozor islohotlari bosqichlari va vazifalari

Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish tamoyilini amalga oshirish iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy bosqichlarini aniq farqlash, bu bosqichlarning har biri uchun aniq maqsadlarni, ularga erishish vositalarini belgilab olishni talab qiladi.

Prezidentimiz I.A.Karimovning asarlarida bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida quyidagi ikkita vazifani birdaniga hal qilish maqsad qilib qo'yilganligi ta'kidlanadi:

- totalitar tizimning og'ir oqibatlarini engish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
- Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish.

Shu vazifalarni hal qilish uchun birinchi bosqichda isloh qilishning muhim yo'nalishlari aniqlab olindi va bajarildi.

Birinchidan, o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy negizini mustahkamlash;

Ikkinchidan, mahalliy sanoat, savdo, maishiy xizmat korxonalarini, uy-joy fondini xususiylashtirish, qishloq xo'jaligida va xalq xo'jaligining boshqa sohalarida mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish.

Uchinchidan, ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvolning barqarorlashuvini ta'minlash.

Respublika iqtisodiyotini bozor munosabatlariga o'tkazish bo'yicha birinchi bosqichda qo'yilgan vazifalarni amalga oshirish jarayonida iqtisodiyot sohasiga tegishli bo'lgan, iqtisodiy munosabatlarni shakllantirishning huquqiy negizini barpo etadigan 100 ga yaqin asosiy qonun – hujjatlar qabul qilindi.

Birinchi bosqichda kichik xususiylashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun zarur bo'lgan muassasalar tizimi tuzildi.

Qishloq xo'jaligida agrar islohot jarayonida bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan yangi xo'jalik tizimi shakllandi va iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan qismi keng rivojlandi.

Milliy iqtisodiyotni, tarmoqlar va hududlarni boshqarishning eng maqbul va mavjud sharoitlarga mos bo'lgan tizimlari ishlab chiqildi. Narxlar erkinlashtirildi, bozor infratuzilmasining asosiy qirralari shakllantirildi, aholini ijtimoiy himoyalash tizimi amal qila boshladi, iqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishildi.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida iqtisodiyotda va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar uning o'z taraqqiyotida keyingi sifat jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlash uchun mustahkam shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga isloh qilishning birinchi bosqichi natijalari keyingi bosqichning strategik maqsadlari va ustun yo'nalishlarini aniq belgilab olish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yiladi. Shu maqsaddan kelib chiqib I.A.Karimov "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" asarida bu bosqichda bir qator vazifalar ajratib ko'rsatiladi.

Birinchi vazifa – davlat mulkini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga etkazish. Bunda davlat mulkini xususiylashtirish, tadbirkorlik faoliyatini keng qo'llab-quvvatlash, kichik xususiy korxonalar tashkil qilishni rag'batlantirish hisobiga ishlab chiqarishda davlatga qarashli bo'lmagan qismning ulushini oshirish ko'zda tutiladi.

Ikkinchi vazifa – ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash. Bu ham korxonalar va tarmoqlarning, umuman davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishish imkonini beradi.

Uchinchi vazifa – milliy valyuta - so'mni yana ham mustahkamlashdan iborat.

Bu esa so'mning konvertatsiyasi, qat'iy valyutalarga erkin sur'atda almashtirish layoqati demakdir, unga pulning qadrsizlanishiga qarshi ta'sirchan choralarni qo'llash, iste'mol mollari ishlab chiqarishni ko'paytirish hamda ichki bozorni shunday mollar bilan to'ldirish, korxonalarning chetga mol chiqarishini kengaytirish hisobiga valyuta zahiralarini mustahkamlash yo'li bilan erishiladi.

To'rtinchi vazifa – iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xom-ashyo etkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish.

Bunda tarkibiy o'zgarishlarda Respublika uchun eng asosiy hisoblangan tarmoqlarni, jumladan yoqilqi, energetika va qalla komplekslarini rivojlantirish nazarda tutiladi.

O'tish davrining ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda tutilgan yo'l davom ettiriladi.

Shunday qilib, O'zbekistonda iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazishda ikki bosqichli taraqqiyot yuzaga keladi. Birinchi bosqichda davlat sektori va bozor xo'jaligidan iborat yarim erkinlashgan iqtisodiy tizim yuzaga keladi. Ikkinchi bosqichda iqtisodiyot to'liq erkinlashtiriladi, xususiylashtirish tugallanadi, narxlar erkin qo'yib yuboriladi, davlat korxonalarining monopol mavqei tugatiladi.

Lekin bundan Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish maqsadiga to'liq erishildi va bu sohada qo'yilgan vazifalar to'liq bajarildi degan xulosa kelib chiqmaydi. Chunki bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik davlat barpo etish, fuqarolik jamiyatining mustahkam poydevorini shakllantirish har bir davrda kun tartibiga yangi vazifalarni qo'yadi. Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi aniq vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi:

- iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o'tkazish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;
- xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish;
- mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay xuquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik iqtisodiy taraqqiyotda ustuvor o'rin olishiga erishish;
- mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng ko'lamda integratsiyalashuvini ta'minlash;
- iqtisodiyotdan mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlarni izchil davom ettirish.

Bozor islohotlarining bosh bo'g'ini mulkchilik munosabatlarini tubdan o'zgartirishdir, chunki shu orqali ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatlashish muhiti shakllantiriladi hamda bozor iqtisodiyotiga o'tishning shart-sharoitlari vujudga keltiriladi. Shu sababli Respublikada mulkiy munosabatlarni isloh qilishdan ko'zda tutilgan maqsad davlat mulki monopolizmini tugatish va bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirishdan iborat.

Prezidentimiz I.A.Karimovning 2000 yil 22 yanvarda O'zbekiston Respublikasi II chaqiriq Oliy Majlisining I Sessiyasida qilgan ma'ruzasida iqtisodiy islohotlarning yangi ustuvor yo'nalishlari va vazifalarini ko'rsatib o'tdiki, bular orasida iqtisodiyotni erkinlashtirish vazifasi alohida ahamiyat kasb etdi. Bunday muhim yo'nalishlar va vazifalar bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida yangi bosqichni boshlab berdi, deb baholash mumkin.

Shuningdek, 2005 yili Oliy Majlisning qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisida Prezidentimiz I.A.Karimov so'zlagan nutqida mamlakatni modernizatsiyalash va iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish vazifasi ham bozor islohotlari davrida alohida bosqich, deb qaralishga molikdir.

4-§. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlatning barqarorlashtirish siyosati

Respublikada bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida, iqtisodiyotni rivojlantirish borasida bir qator vazifalar turadi. Bular xususiylashtirish va raqobatchilik muhitini shakllantirish jarayonlarini chuqurlashtirish; makroiqtisodiy barqarorlikka erishish; milliy valyutani mustahkamlash; iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish; ijtimoiy kafolatlari kuchli bo'lgan demokratik davlatni shakllantirish vazifalaridir. Bu vazifalarni amalga oshirishning nazariy va amaliy asoslari hamda ustuvor yo'nalishlari Prezidentimiz I.A.Karimovning "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" asarida ifodalab berilgan.

Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat mulkini xususiylashtirish natijasida ikkita asosiy vazifa hal qilinadi.

Birinchidan, davlat ixtiyorida bo'lgan mulk o'zining haqiqiy xo'jayinlari qo'liga topshiriladi.

Ikkinchidan, ko'p ukladli iqtisodiyot va rag'batlantiruvchi raqobatchilik muhiti vujudga keltiriladi.

Mulkni haqiqiy xo'jayinlari qo'liga topshirish tadbirkorlik faoliyatini olib borish uchun keng imkoniyatlar yaratilishini bildiradi. Raqobatchilik muhitini vujudga keltirish esa, eng avvalo, mulkning davlat monopoliyasi ekanligiga barham berish va bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi (xizmat ko'rsatuvchi), ammo mulkchilikning turli shakllariga - davlat, jamoa, xususiy va boshqa shakllariga asoslangan ko'pdan-ko'p korxonalar tashkil qilishdan iborat.

Xususiylashtirish jarayonida mulkchilik shakllari o'zgarishi bilan birga. Yagona xalq xo'jalik kompleksi sharoitida tarkib topgan tor ixtisoslashgan tarmoq monopoliya tuzilmalariga barham berish imkoniyati ham tug'iladi. Monopoliyalashtirilgan tuzilmalarni xususiylashtirishda ishlab chiqarishning o'zini nisbatan ixchamlashtirish, korxonalarni texnikaviy, texnologik va tashkiliy-iqtisodiy jihatdan qayta o'zgartirish loyihalarini ishlab chiqish zarur bo'ladi.

Tashabbuskorlikka asoslangan, shuningdek turli xil kooperativlar, shirkatlar, ma'suliyati cheklangan jamiyatlar ko'rinishidagi yangi kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalarni tashkil qilish iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan qismini shakllantirishning ikkinchi qudratli jarayonidir.

O'z-o'zidan aniqki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ham davlat korxonalari saqlanib qolib, iqtisodiyotda sezilarli rol o'ynayveradi. Shu sababli, bunday korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga moslashuviga imkon beradigan

xo'jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqish talab qilinadi, ular tijoratlashtiriladi. Ya'ni foyda uchun ishlaydigan korxonalarga aylantiriladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish bozor munosabatlarini shakllantirish yo'lidagi muqarrar jarayondir. U eng avvalo tanglik holatlariga barham berishga qaratiladi. Tanglik holati inqirozga uchrashning oldini olish uchun ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarning sifati va turini o'zgartirish yuzasidan chora-tadbirlar ko'rishga undaydi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga, mahsulotning sifati va iste'mol xossalarini yaxshilashga, uning raqobatga bardoshligini oshirishga majbur qiladi. Bularning barchasi pirovard natijada bozorda talab va taklif o'rtasida qulay muvozanatni ta'minlashga olib keladi. Kengroq ma'noda barqarorlashtirish - bu eng avvalo makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishning keskin pasayishiga va ommaviy ishsizlikka yo'l qo'ymaslikdir. Shuningdek, u pul qadrsizlanishining oldini olish, to'lov balansini bir me'yorda saqlash sohasida aniq maqsadni ko'zlab olib boriladigan davlat siyosatidir.

Jahon tajribasida barqarorlashtirish siyosatini amalga oshirishda bir necha xil yondoshuvlar tarkib topgan.

Bulardan birinchisi monetar yondoshuv deb ataladi. U pulning qadrsizlanish darajasini pasaytirib turishga, pul massasini hamda to'lovga qodir bo'lgan jami talabni keskin kamaytirish hisobiga pul muomalasini barqarorlashtirishga asoslanadi. Bu yondoshuvning kamchiligi shuki, u ishlab chiqarishning jismoniy hajmi kamayishiga va investitsiya faoliyatining to'xtab qolishiga olib keladi.

Ikkinchisi - ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirishga, tarkibiy o'zgartirishlarni amalga oshirishga yordamlashish, iqtisodiyotda nomutanosibliklarga barham berishga asoslangan yondoshuv. Bunda bir me'yordagi qattiq moliyaviy va pul kredit siyosati tovar bilan qoplashning iloji bo'lmagan ortiqcha talablarni cheklash bo'yicha tadbirlar bilan uzviy bog'lab olib boriladi.

Respublikada o'tish davrida makroiqtisodiy barqarorlikka erishishda ikkinchi yondoshuvga ustunlik beriladi. Bu ishlab chiqarishning ilg'or tuzilmasiga erishish uchun ustunlikka, istiqbolga ega bo'lgan tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni har tomonlama rag'batlantirish, eng muhim bo'g'inlarni aniqlash (neft, energetika, don, paxtani qayta ishlash sanoati va h.k.) va shu orqali iqtisodiyotni tarkiban qayta tashkil qilish bo'yicha amalga oshiriladigan yondoshuvdir. Boshqalardan ustun hisoblangan etakchi tarmoqlar belgilab olinishi bilan birga, ularning ichki tuzilishini qayta o'zgartirish ham hisobga olinadi.

Barqarorlashtirish dasturini ishlab chiqishda, muvozanatga keltirilgan monetar siyosat asosiy tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni tarkiban qayta tashkil qilishni qo'llab-quvvatlash siyosati bilan birga olib borilishi zarur.

Ana shu yondoshuvlar negizida iqtisodiy barqarorlikka erishishning asosiy mezonlari quyidagilardan iborat bo'ladi:

1. Ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga yo'l qo'ymaslik;

2. Ustuvor bo'lgan tarmoqlarda ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun qulay sharoitlarni vujudga keltirish va rag'batlantirish;

3. Davlat byudjeti va korxonalar moliyaviy ahvolidagi barqarorligini ta'minlash;

4. Pulning qadrsizlanishini to'xtatish;

5. To'lov balansi va davlat valyuta rezervlarining holatini yaxshilash;

6. Muvozanatlashtirilgan ijtimoiy siyosat asosida aholi turmush darajasini yaxshilash.

Byudjet intizomiga rioya qilish va uning, kamomadini cheklash barqarorlashtirishning hal qiluvchi omillaridan biridir. Bunda soliq tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi bosqichda iqtisodiyotni barqarorlashtirishda kredit-bank tizimini va pul muomalasini mustahkamlash, valyuta munosabatlarini tartibga solish ham alohida o'rin tutadi.

Bozor munosabatlariga o'tish davrida milliy valyutani mustahkamlash umummilliy vazifa hisoblanadi. Shu sababli milliy valyutaning barqarorligi, uning ichki bozorda erkin almashinuvini ta'minlash uchun Respublikada bir qator dasturlarni amalga oshirish ko'zda tutiladi.

Birinchidan, milliy valyutaning tovar (xizmat) lar bilan barqaror ta'minlanishiga erishish. Bunda bozorni iste'mol mollari bilan to'ldirish va ularning umumiy hajmida Respublikada ishlab chiqariladigan mahsulotlar hissasini oshirib borish hal qiluvchi o'ringa ega bo'ladi.

Ikkinchidan, etarli barqaror valyuta zahiralariga ega bo'lish. Bunga Respublika eksport imkoniyatini kengaytirish, korxonalarni eksport uchun mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarga aylantirish va ularning jahon bozoridagi mavqeini oshirish orqali erishiladi.

Uchinchidan, ishlab topilgan har bir so'mni qadrlash va iqtisodiyotga sarflangan har bir so'mning foyda bilan qaytishiga erishish. Buning uchun qat'iy moliya-kredit siyosatini izchillik bilan o'tkazish zarur.

To'rtinchidan, pul qadrsizlanishiga, inflyatsiyaga qarshi puxta o'ylangan siyosat o'tkazish. Bunda ichki bozorni mollar bilan to'ldirish, naqd pul va kredit emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo'l qo'ymaslik birinchi darajali ahamiyatga ega.

Respublikaning bozor iqtisodiyotiga o'tishida iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o'zgartirish vazifasi butunlay yangi xalq xo'jalik kompleksini bunyod etishga qaratiladi. Bu esa iqtisodiyotning tarmoq va hududiy tuzilishini, ishlab chiqarilayotgan mahsulot, eksport va import tarkibini qayta qurish, shuningdek, eng muhim makroiqtisodiy va takror ishlab chiqarish nisbatlarini tartibga solishni talab qiladi.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tish jarayonida amalga oshirilayotgan tub iqtisodiy islohotlar demokratik, adolatli va fuqarolik jamiyatini barpo etish vazifasiga bo'ysundiriladi. Davlatchilikdagi demokratizm qonunlarning qay darajada yaxshiligi, huquq va erkinliklar qanchalik keng berilgani, ijtimoiy kafolatlar kuchi bilan belgilanadi. Adolatparvarlik esa aholiga

ijtimoiy yordam ko'rsatish va kishilarni ijtimoiy himoyalash mexanizmida o'z aksini topadi.

Shunday qilib, Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish iqtisodiyotda yangi bozor munosabatlariga asos soladi, iqtisodiy faoliyat erkinligi va tadbirkorlikni namoyon etish uchun sharoit yaratib beradi, ijtimoiy-ma'naviy sohadagi ijtimoiy kafolatlarni mustahkamlaydi.

Xulosalar

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining umumiy mazmuni iqtisodiy munosabatlarning alohida unsurlarini isloh qilish yoki iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritish emas, balki butun iqtisodiy munosabatlar tizimini o'zgartirishdan iboratdir.

2. O'tish davri quyidagi me'zonlar bilan tavsiflanadi: tsikllilik (jamiyatda u yoki bu tarkibiy o'zgarishlarni qaytarilib turishligi), beqarorlik (turli xil jamiyat kuchlarining kurashi va o'zaro ta'siri), muqobillik (islohotlar va rivojlanish yo'llarining tanlash imkoniyati), tarixiylik (eski tizimning yo'qolib ketishi, o'rniga boshqa tizimning vujudga kelishi, uning rivojlanishi).

3. O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishda tanlagan yo'li - o'ziga xos madaniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarini hamda bu yo'ldagi jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyutsion to'ntarishlarsiz, ijtimoiy to'qnashuvlarsiz, ijtimoiy himoyani kuchaytirgan holda asta-sekinlik, lekin qat'iyatlilik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tishdan iboratdir.

4. Iqtisodiy islohotlar – bu bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir. Iqtisodiy islohotlardan ko'zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat qilishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma'naviy-axloqiy etukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

5. Iqtisodiy islohotlarning bosh bo'g'ini mulkchilik munosabatlarini tubdan o'zgartirishdir, chunki shu orqali ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatlashish muhiti shakllantiriladi hamda bozor iqtisodiyotiga o'tishning shart-sharoitlari vujudga keltiriladi.

6. Respublikada bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida, iqtisodiyotni rivojlantirish borasida bir qator vazifalar turadi. Bular xususiylashtirish va raqobatchilik muhitini shakllantirish jarayonlarini chuqurlashtirish; makroiqtisodiy barqarorlikka erishish; milliy valyutani mustahkamlash; iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish; ijtimoiy kafolatlari kuchli bo'lgan demokratik davlatni shakllantirish vazifalaridir.

7. O'tish davrida olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarni keng aholi qatlamlari tomonidan qullab-quvvatlanishining asosiy sharti islohotlarning ijtimoiy yo'naltirilganligidir.

Asosiy tayanch tushunchalar

O'tish davri – bir iqtisodiy tizimdan boshqasiga, mavjud iqtisodiy munosabatlardan butunlay boshqa. Yangi iqtisodiy munosabatlarga o'tish taqozo qilinadigan davrdir.

Bozor islohotlari – bozor iqtisodiyotini va bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotda tub (yoki qisman) o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlardir.

Iqtisodiy ukklad – turli mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish – iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarini erkinlashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning erkinligi va mustaqilligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish demakdir.

Islohotlar kontseptsiyasi – ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasidir.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirishdir.

Mulkchilik munosabatlari – mulkka egalik qilish, undan foydalanish, jamiyat boyliklarini o'zlashtirish va ularni tasarruf qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Mulkka egalik qilish – mulkdorlik huquqining mulk egasi qo'lida saqlanib turishi va yaratilgan boyliklardan o'zlashtirishning ijtimoiy shaklidir.

Mulkdan foydalanish – mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi, ijtimoiy hayotda qo'llanilishidir.

Mulkni tasarruf etish – mol-mulk taqdirining mustaqil hal qilinishidir.

Mulk ob'ektlari – mulkka aylangan barcha boylik turlaridir.

Mulk sub'ektlari – jamiyatda ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy mavqeiga ega bo'lgan, mulk ob'ektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilaridir.

Xususiylashtirish – mulkka egalik qilish huquqining davlatdan xususiy shaxslar ixtiyoriga o'tishidir.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish – shu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarini vujudga keltirishidir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning jahon tajribasida sinalgan asosiy yo'llari (modellari)ni ta'riflab bering. Ularning umumiy va o'ziga xos tomonlarini ko'rsating.

2. O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish yo'li qanday xususiyatlarga ega?

3. Respublikada iqtisodiyotni isloh qilish qanday yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi. Har bir yo'nalish bo'yicha o'zingizning fikr-mulohazalaringizni bildiring.

4. Bozor munosabatlariga o'tishda iqtisodiy islohotlar o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi? Bu vazifalarning to'laroq tavsifini bering.

5. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish davrida davlatning etakchilik faoliyati nimadan iborat ekanligini tushuntirib bering.

6. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotini qaror toptirishning qanday davlat dasturlarini bilasiz? Ular bir-biri bilan qanday bog'langanligini tahlil qiling.

5-BOB. HOZIRGI JAMIYATNING IJTIMOIIY HIMOYA TIZIMI. O‘ZBEKISTONDA AHOLINI IJTIMOIIY HIMOYA QILISH BO‘YICHA TADBIRLAR

1-§. Aholi daromadlari, ularning manbalari va tarkibi. Nominal va real daromadlar

Aholi daromadlari deyilganda ularning ma’lum vaqt oralig‘ida (masalan, bir yilda) pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori tushuniladi.

Aholi iste’mol darajasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ularning daromadlari darajasiga bog‘liq bo‘ladiki, bu daromadlarning aholi turmush darajasidagi rolini belgilab beradi.

Aholi pul daromadlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stirendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog‘ozlar, ko‘chmas mulk, qishloq xo‘jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko‘rsatishidan kelib tushadigan daromadlarni o‘z ichiga oladi.

Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo‘jaliklarining o‘z iste’mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlardan iborat bo‘ladi.

Jamiyat a‘zolari daromadlari darajasi ular turmush farovonligining muhim ko‘rsatkichi hisoblanib, shu bilan birga aholida shaxslarning dam olishi, bilim olishi, sog‘lig‘ini saqlashi, eng zarur ehtiyojlarini qondirishi imkoniyatlarini belgilab beradi. Aholi daromadlari darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omillar orasida ish haqidani tashqari chakana narx dinamikasi, iste’molchilik bozorining tovarlar bilan to‘yinganlik darajasi kabilar muhim o‘rin tutadi.

Aholi daromadlari darajasiga baho berish uchun nominal, ixtiyorida bo‘lgan va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma’lum vaqt oralig‘ida olingan pul daromadlari miqdori hisoblanadi.

Ixtiyorida bo‘lgan daromad – shaxsiy iste’mol va jamg‘arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo‘lgan daromad. Bu daromad nominal daromaddan soliqlar va majburiy to‘lov summasiga kam bo‘ladi.

Real daromad – narx darajasi o‘zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadga sotib olish mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar miqdorini ko‘rsatadi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanib, ulardan asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

- a) ishlab chiqarish omillariga olinadigan daromad;
- b) davlat yordam dasturlari bo‘yicha to‘lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;
- v) moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pud daromadlari.

Aholining yollanib ishlovchi qismi oladigan daromadlarining asosiy qismini ish haqi tashkil qiladi. Daromadning bu turi kelajakda, pul daromadlari umumiy hajmining shakllanishida o'zining etakchi rolini saqlab qoladi.

Aholi pul daromadlari darajasiga davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lovlar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu manbalar hisobiga pensiya ta'minoti amalga oshiriladi va turli xil nafaqalar to'lanadi.

Aholining moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari quyidagilardan iborat: davlat sug'urtasi bo'yicha to'lovlar; shaxsiy uy qurilishiga va matlubot jamiyati a'zolariga bank ssudalari; jamg'arma bankiga qo'yilmalar bo'yicha foizlar; aktsiya, obligatsiya narxining ko'payishidan olinadigan daromad va zayom bo'yicha to'lovlar; lotereya bo'yicha yutuqlar; tovarlarni kreditga sotib olish natijasida tashkil topadigan vaqtincha bo'sh mablag'lar; har xil turdagi kompensatsiya to'lovlar va h.k.

Kishilar hayot faoliyati uchun zarur ne'matlar to'plami mehnat sharoiti, ta'lim, sog'liqni saqlash, oziq-ovqat va uy-joy sifati kabi xilma-xil ehtiyojlarni o'z ichiga oladi. Kishilar ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zolarining aholida olingan va oilaviy daromadlari darajasiga bog'liq. Turmush darajasini mamlakat darajasida butun aholi uchun va tabaqalashgan mikrodarajada aholining alohida guruhi uchun qarab chiqish mumkin. Birinchi yondashuv turli mamlakatlarda aholi turmush darajasini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'yicha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Aholi guruhlari bo'yicha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash, iste'mol byudjeti asosida amalga oshiriladi. Qator iste'mol byudjetlari mavjud bo'ladi: o'rtacha oila uchun, yuqori darajada mo'l-ko'l byudjet, minimal moddiy ta'minlanganlar byudjeti, nafaqaxo'rlar va aholi boshqa ijtimoiy guruhlari byudjeti shular jumlasidandir.

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, undan keyin ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimum yoki kun kechirish darajasi qashshoqlikning boshlanishi sifatida chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'rtacha daromad "o'rta sinf" deb ataladigan tabaqalar daromadlari bo'yicha aniqlanadi. Bunday guruh iste'molchilik savati to'plamiga uy, avtomashina, dala hovli, zamonaviy uy jihozlar, sayr qilish va bolalarini o'qitish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar va zebu ziynatlar kiradi.

Bozor iqtisodiyoti aholining yuqori ta'minlangan yoki "boy" qatlami mavjud bo'lishini taqozo qilib, ularga aholining yuqori sifatli tovar va xizmatlar xarid qilishga layoqatli bo'lgan juda oz qatlami kiradi.

2-§. Daromadlar tengsizligi va uning sabablari

Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar

aholining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholi turli qatlam va guruhlari o'rtacha daromadlari darajasida ham farq mavjud bo'ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi darajasi ham aholi daromadlaridagi farqlarni bartaraf qilmaydi.

O'z-o'zidan aniqki, iqtisodiy o'sish daromadlarning ko'payishiga olib keladi. Bunda butun aholi daromadlari mutlaq miqdorda asta-sekin o'sib boradi. Daromadlarning mutlaq miqdori ko'payib borsa-da, har doim ham daromadlar tengsizligi darajasiga ta'sir ko'rsatmasligi mumkin.

Yalpi daromadning aholi guruhlari o'rtasida taqsimlanishini xarakterlash uchun aholi daromadlar tengsizligi indeksi (Djini koeffitsienti) ko'rsatkichi qo'llaniladi. Bu ko'rsatkich qanchalik katta bo'lsa, (ya'ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shuncha kuchli bo'ladi. Jamiyat a'zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko'rsatkich 0 (nol)ga intiladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiy beqarorlik tufayli qarab chiqilgan bu ko'rsatkich o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Umumiy daromadning tabaqalanishi alohida tarmoqlar va faoliyat sohalarida ish haqi darajasidagi farqlarning ortishi bilan birga boradi. Milliy iqtisodiyotda o'rtacha ish haqining tarmoqlar, korxonalar va ishlovchilar kategoriyasi bo'yicha yuqori tengsizligi tarkib topadi.

Daromadlar tengsizligida katta farqlari mavjud bo'lishining asosiy sababi bozor tizimiga asoslangan iqtisodiyotning o'z xususiyatlaridan kelib chiqadi. Bizning Respublikada ham bozor iqtisodiyotiga o'tish daromadlar tengsizligi muammosini keskinlashtiradi. Bu erda asosiy rolni mol-mulkka, uy-joy, ko'chmas mulk, aktsiya va boshqalarga ega bo'lish omili o'ynay boshlaydi. Daromadlarning tabaqalanish jarayoni etarli darajada tez boradi, minimal darajadan bir necha o'n baravar yuqori daromadga ega bo'lāan ijtimoiy qatlam shakllanadi. Daromadlarning tabaqalanishi mulkiy tabaqalanishni keltirib chiqaradi. Vaqt o'tishi bilan oilalarning to'plagan mol-mulki meros qoldirishi sababli daromadlar tabaqalanishining kuchayishi ruy beradi. Har xil oilalar uchun turlicha iste'mol muhit yaratiladi. Ijtimoiy tenglik va daromadlar taqsimotida adolatlilikni ta'minlab berishning muhim muammolari kelib chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar ham mavjud bo'ladi. Bularning asosiylari quyidagilar:

- kishilarning umumiy (jismoniy, aqliy va estetik) layoqatidagi farqlar;
- ta'lim darajasi va malakaviy tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- tadbirkorlik mahorati va tahlikaga tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- ishlab chiqaruvchilarning bozorda narxlarni (bozordagi hukmronlik darajasidan kelib chiqib) o'rnatishga layoqatliligi;

Daromadlar tengsizligi o'aroitida davlatning daromadlarni qayta taqsimlash vazifasi daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish va jamiyat barcha a'zolari uchun ancha qulay moddiy hayot sharoitini ta'minlashga qaraoladi.

Daromadlar tengsizligi kamayishining taxminan 80 foizini asosan transfert

to'lovlari taqozo qiladi. Aniqroq aytganda davlat transfert to'lovlari eng past daromad oluvchi kishilar guruhi daromadining asosiy qismi 70-75%ni tashkil qiladi va qashshoqlikni yumshatishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

3-§. O'zbekistonda aholini ijtimoiy himoya qilish tizimi

Davlatning ijtimoiy siyosati, avvalo, daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni byudjet orqali aholi turli guruhlariga o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o'zgartirish (masalan, fermerlarga narxlarini kafolatlash) va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi bo'lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni muqobil darajada ushlab turish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga inflyatsiya sezilarli ta'sir ko'rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi - iste'mol tovarlari narxining o'sishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash. Ya'ni nominal daromadlarni narxlar o'sishiga bog'liq ravishda oshirib borish hisoblanadi.

Shaxsiy daromadni aniqlashda ijtimoiy siyosatning muhim yo'nalishi aholi kambag'al qatlamini qo'llab-quvvatlash hisoblanadi.

Amaliy hayotda qashshoqlikning o'zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik (jismoniy) minimumda ifodalanadi. Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal me'yori bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarini ham o'z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko'zda tutadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulki miqdori, oilaviy ahvoli va shu kabilar kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosatdir.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tish davrida ijtimoiy siyosat aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va himoya qilishga qaratiladi hamda alohida yirik yo'nalishlarda amalga oshiriladi. Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish - bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi.

Bunda Respublikaning o'ziga xos yondashuvi ishlab chiqilib, daromadlar nisbatini o'zgartirish, ish haqi, pensiyalar, stirendiyalarning, jamg'arma banklardagi aholi omonatlari stavkalarining eng oz miqdorini qayta ko'rib chiqish yo'li bilan amalga oshiriladi. Daromadlar nisbatini o'zgartirishda 1993 yil joriy etilgan yangi yagona ta'rif setkasi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu barcha toifadagi xodimlarning mehnat haqi miqdorlarini tarif koeffitsientlari orqali, eng kam ish haqi vositasi bilan bevosita o'zaro bog'lash imkonini berdi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo'nalishi - ichki iste'mol bozorini himoya qilish, hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish bo'ldi. Bunga erishishda muhimi mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to'lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me'yoriy belgilangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Milliy valyuta joriy etilishi bilan oziq-ovqat mahsulotlarini me'yoriy belgilangan tarzda sotishdan voz kechish erkin narxlarga o'tish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy islohotlarning ilk bosqichida ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo'nalishi - aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash borasida kuchli chora-tadbirlar o'tkazilganligi bo'ldi. Bu yo'nalishda aholining ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari - pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan ijtimoiy himoya qilib borildi.

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish-ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.

Islohotlarning yangi bosqichida ijtimoiy siyosat adolat tamoyillariga izchillik bilan rioya qilishga asoslanib, ijtimoiy ko'maklashishning mavjud usullarini va pul bilan ta'minlash manbalarini tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bu siyosat ijtimoiy himoya aniq maqsadi va aholining aniq tabaqalarini qamrab olishni ko'zda tutadi. Yordam tizimi faqat kam ta'minlangan va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga nisbatan qo'llanilib, shu maqsad uchun davlat manbalari bilan bir qatorda mehnat jamoalari, turli tashkilot hamda jamg'armalarning mablag'laridan ham foydalaniladi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimida ko'p bolali va kam daromadli oilalar yordamdan bahramand bo'luvchi asosiy kishilar hisoblanib, ular uchun hamma nafaqa va moddiy yordamlar faqat mahalla orqali etkazib beriladigan bo'ldi. Shu maqsadda mahallalarda byudjet mablag'lari, korxona va tashkilotlar, tadbirkorlik tuzilmalari va ayrim fuqarolarning ixtiyoriy o'tkazgan mablag'lari hisobidan maxsus jamg'armalar hosil qilindi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimi mehnatni rag'batlantiradigan omillar va vositalar yangi tuzilmasi paydo bo'lishini ham taqozo qiladi.

Shunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining muhtoj tabaqalarini

qo'llab-quvvatlash bilan birga, o'z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta'minlashga intiluvchi kishilar uchun teng sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qiladi.

Xulosalar

1. Aholi pul daromadlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stirendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatishidan kelib tushadigan daromadlarni o'z ichiga oladi. Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlaridan iborat bo'ladi.

2. Aholi turmush darajasi tushunchasini ularning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda kishilar ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi sifatida aniqlash mumkin.

3. Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, daromadning bundan past darajasida ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi (qashshoqlikning boshlanishi) sifatida chiqadi.

4. Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi.

5. Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni byudjet orqali aholi turli guruhlari o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat.

6. Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish – bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Aholi daromadlari – aholining ma'lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.

Nominal daromad – aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlari summasi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda ular ehtiyojlarining bu ne'matlar bilan qondirilish darajasidir.

Lorents egri chizig'i – daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlashni xarakterlaydi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlatning aholi daromadlarini shakllantirish siyosati deganda nimani tushunasiz? Ijtimoiy adolatni ta'minlashda bu siyosatning roli qanday?
2. Aholi daromadlari tushunchasini yoritib bering va uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab ko'rsating.
3. Turmush darajasi tushunchasiga izoh bering. Turmush darajasini qanday ko'rsatkichlar xarakterlab beradi?
4. Daromadlar tengsizligining asosiy sabablarini sanab ko'rsating va ularni tushuntirib bering.
5. O'zbekistonda davlat yordam dasturlari tizimini isloh qilish va uning hozirgi davrdagi asosiy yo'nalishlariga o'zingizning fikringizni bildiring.

6-BOB. HOZIRGI ZAMON BOZOR IQTISODIYOTINING AMAL QILISH MEXANIZMLARI

1-§. O'zini-o'zi tartibga solishning bozor mexanizmi va uning unsurlari: talab, taklif, raqobat va narx

Bozor iqtisodiyotining amal qilishida talab va taklif qonunlari muhim o'rin tutadi. Talab va taklif narxni shakllantiradi va o'z navbatida narx talab va taklif o'rtasidagi nisbatni aniqlab beradi.

Talab - bu pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir. Ehtiyoj zarur miqdordagi pul bilan ta'minlanmasa, u "hohish", "istak" bo'lib qolaveradi. Talabning bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi, chunki narx o'zgarishi bilan tovarning sotib olinadigan miqdori ham o'zgaradi. Shu bog'liqlikdan kelib chiqib, talabga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

Iste'molchi tomonidan ma'lum vaqtda narxlarning har bir darajasida sotib olinishga tayyor bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori talab deyiladi.

Talab har xil bo'lib, bir xil tovar yoki xizmatlarga bo'lgan talabning ikki turi farq qilinadi: yakka talab va bozor talabi. Har bir iste'molchining. Ya'ni alohida shaxs, oila, korxona, firmaning tovarning shu turiga bo'lgan talabi yakka talab deyiladi. Bir qancha (ko'pchilik) iste'molchilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi bozor talabi deyiladi.

Individual. Ya'ni yakka talab ham, bozor talabi ham miqdor jihatdan aniqlanadi. Lekin bu miqdor har doim ham bir xil bo'lib turmaydi, balki o'zgaruvchan bo'ladi.

Taklif ishlab chiqaruvchi ma'lum vaqt ichida ishlab chiqarishga qodir bo'lgan narxning har bir darajasida bozorga sotishga chiqaradigan mahsulotlar miqdorini ko'rsatadi. Narx o'zgarishi bilan sotishga chiqariladigan mahsulot miqdori ham o'zgarishi sababli talab kabi taklifning ham bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi.

Taklif har xil narxlarda sotishga qancha miqdorda mahsulot chiqarilishini ko'rsatadi.

Narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga chiqariladigan tovar (taklif) miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. Bu o'zaro to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik taklif qonuni deyiladi.

Iste'molchi uchun narxning oshishi to'siq rolini o'ynasa, ishlab chiqaruvchi uchun rag'batlantiruvchi vazifasini bajaradi.

Raqobat - bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashishidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafilikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi. Bunda ishlab chiqaruvchilar o'rtasida sarflangan xarajatlarining har bir birligi evaziga ko'proq foyda olish uchun kurash boradi. Mana shu foyda orqasidan quvish natijasida tovarlarni sotish doiralari. Ya'ni qulay bozorlar uchun, arzon xom ashyo, energiya va arzon ishchi kuchi manbaalari uchun ular orasida kurash boradi.

O'z navbatida xaridorlar. Ya'ni iste'molchilar sarflagan har bir so'm xarajati evaziga ko'proq naflilikka ega bo'lish uchun kurashadi, ular har bir arzon va sifatli tovar va xizmatlarga ega bo'lishga harakat qiladi.

Tovarlar qiymati va ularning nafliligi o'zlarining namoyon bo'lishini narxda topadi. Amaliy hayotda qiymat tovar ishlab chiqaruvchilarni, naflilik esa iste'molchilarni rag'batlantiruvchi, ularni harakatga keltiruvchi kuch sifatida amal qiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, narx - real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasidir.

Bu erda shuni yana bir bor ta'kidlash joizki, narxda alohida olingan ishlab chiqaruvchilarning individual sarflari yoki alohida olingan individual shaxslarning psixologik jihatdan naflilikka bergan bahosi emas, balki jamiyat tomonidan tan olingan ijtimoiy sarflar va jamiyat uchun zarur bo'lgan miqdorda va sifatda yaratilgan va tan olingan ijtimoiy naflilik (iste'mol qiymat) o'z ifodasini topadi. Tovarlar va xizmatlar uchun qilingan ijtimoiy sarflarning asosli ravishda o'sishi yoki tovar va xizmatdagi sifat ko'rsatkichlarining o'sishi ushbu tovar narxining oshishiga olib keladi.

Uning uchun real hayotda turli tovarlar va xizmatlardagi ikki xil xususiyat o'zgarishlari ularning hajmini hisoblashda ikki xil narxda hisobga olinadi.

Narxning mazmunini to'laroq tushunish, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga egadir. Bulardan asosiylari:

Qiymat yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning naflilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati, davlatning iqtisodiy siyosati va h.k. Bu omillar ichida tovar qiymati va nafliligi uning narxini belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi.

Boshqa omillar esa narxning ijtimoiy qiymat bilan ijtimoiy naflilik miqdori atrofida goh birinchisining, goh ikkinchisining foydasiga tebranishiga sabab bo'ladi. Masalan, talab va taklif nisbatini olaylik. Agar tovarlarning ayrim turiga talab taklifga nisbatan baland bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi nisbatan oshiq bo'ladi, yoki aksincha taklif talabga nisbatan ko'proq bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi unga nisbatan past bo'ladi.

Demak, bozor iqtisodiyotida mahsulotlar ishlab chiqarishda va iste'mol qilishda mutanosiblikni va muvozanatlikni ta'minlash, aholining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to'laroq qondirish, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni muqobil darajadagi dinamikasiga erishish va umuman iqtisodiyotning barcha sohalarini tartibga solish kabi muhim masalalar talab, taklif, raqobat va narx mexanizmlari yordamida amalga oshiriladi.

2-§. Talab va taklif hajmiga ta'sir qiluvchi omillar

Talab miqdorining o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Ularning

ichida eng ko'p ta'sir qiladigan omil narx omilidir. Ya'ni berilgan tovar narxining o'zgarishi, shu bilan birga shu tovarning o'rnini bosuvchi tovar hamda ushbu tovarni to'ldiruvchi tovarlar narxi ham tovarga bo'lgan talabni o'zgartirishi mumkin.

Talab hajmining o'zgarishi faqat tovar narxiga emas, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liq bo'ladi. Bu omillar talabning narxdan tashqari omillari deyiladi.

Talabga narxdan tashqari quyidagi asosiy omillar ta'sir qo'rsatadi: 1) Iste'molchining didi; 2) Bozordagi iste'molchilar soni; 3) Iste'molchining daromadlari; 4) Bir-biriga bog'liq tovarlarning narxi; 5) Kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishi ehtimoli.

Bozorda taklif qilinadigan tovar hajmiga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir qiladi. Bu omillarning asosiylari quyidagilar:

- 1) Resurslarning narxi;
- 2) Ishlab chiqarish texnologiyasi;
- 3) Soliq va dotatsiyalar;
- 4) Boshqa tovarlarning narxi;
- 5) Narx o'zgarishining kutilishi;
- 6) Bozordagi sotuvchilar soni.

Taklifning shu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi taklif hajmining o'zgarishini taqozo qiladi.

Taklifga ta'sir qiluvchi omillarni alohida qarab chiqamiz.

1. Resurslarning narxi. Ishlab chiqarish xarajatlari va taklif o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik mavjud. Resurs narxlarining pasayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va taklifni oshiradi. Aksincha, resurslarga narxning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, mineral o'qitlar narxining pasayishi buqdoy taklifini oshiradi, yomg'irlatib sug'orish xarajatlarining oshishi makkajo'xori doni taklifini qisqartiradi.

2. Ishlab chiqarish texnologiyasi. Texnologiyalarning takomillashuvi mahsulot birligini ancha samarali ishlab chiqarishga imkon beradi. Resurslarning mavjud narxida ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va taklif ko'payadi. Masalan, paxta zararkunandalariga qarshi ancha samarali biologik usullarning yaratilishi paxta tolasining miqdorini va sifatini, binobarin taklifini oshiradi.

3. Soliqlar va dotatsiyalar darajasi. Ko'pchilik soliqlar ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. Shu sababli soliqlarning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, import tovarlarga boj to'lovlarining oshishi uning taklifini qisqartiradi. Aksincha, davlat qandaydir tovar ishlab chiqarish yoki biror sohaga subsidiya bersa, bu amalda xarajatlarni kamaytiradi va uning taklifini oshiradi.

4. Boshqa tovarlar narxi. Boshqa tovarlar narxining o'zgarishi ham mazkur tovar taklifini o'zgartiradi. Masalan, qo'y go'shti narxining pasayishi mol

go'shti taklifini oshiradi. Aksincha, mol go'shti narxining tushishi qo'y go'shti taklifini oshiradi.

5. Narx o'zgarishi kutilishi. Kelgusida mahsulot narxining o'zgarishining kutilishi ham ishlab chiqaruvchining bugungi kundagi bozorga mahsulot etkazib berish hohishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, kelajakda yoqilg'i narxining keskin pasayishining kutilishi neftning taklifini pasaytiradi.

6. Ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) soni. Tovar ishlab chiqaruvchilar qanchalik ko'p bo'lsa, taklif qilinadigan mahsulot miqdori shunchalik ko'p bo'ladi. Tarmoqdagi ishlab chiqaruvchilar soni ortib borishi taklifni ko'paytiradi, chunki tovar ishlab chiqarish ko'payadi.

Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash xarajatlari va transport-tashish imkoniyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, uzoq vaqt saqlab bo'lmaydigan qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan-kam o'zgaruvchan bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud darajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, narxning o'zgarishiga javoban ishlab chiqarishni kengaytirish yoki boshqa xil mahsulot ishlab chiqarishga o'tish imkoniyati mavjud bo'lsa taklif o'zgaradi. Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan erlar cheklangan bo'lsa, uning narxi (renta) qanchalik oshmasin, er taklifini oshirib bo'lmaydi.

Ijodiy kasb soha xodimlarining (masalan, olimlar, shoirlar, yozuvchilar, musavvirlar va boshqalar) mehnat mahsuli va noyob san'at asarlarining taklifi ham noo'zgaruvchan bo'ladi.

3-§. Raqobat va monopoliya nazariyasi

Raqobatning iqtisodiy mazmunini tushunib olish unga turli tomondan yondoshishini talab qiladi. Mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar (korxonalar) o'rtasidagi raqobat tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman iqtisodiyotda o'z mavqeini mustahkamlash uchun kurashdan iborat. Bunda ular kerakli ishlab chiqarish vositalari, xom ashyo va materiallar sotib olish, ishchi kuchini yollash uchun ham kurashadi. Ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat oxir-oqibatda iste'molchilar uchun kurashdir.

Resurslarni etkazib beruvchilar o'zlarining iqtisodiy resurslarini (kapital, er-suv, ishchi kuchi) yuqori narxlarda sotish uchun raqobat qiladilar. Ishlab chiqaruvchilar va resurslarni etkazib beruvchilar o'rtasidagi raqobat bozor munosabatlari rivojlangan, iqtisodiyot to'liq erkinlashgan sharoitda yorqin namoyon bo'ladi.

Raqobat iste'molchilar o'rtasida ham yuz beradi; ular tovarlarni qulay va arzon narxlarda sotib olishga harakat qiladilar. Ya'ni xaridor har bir sarflangan pul birligi evaziga ko'proq nafililikka ega bo'lishga harakat qiladi. Arzon va sifatli tovarni tezroq sotib olish uchun kurashadi.

Shunday qilib, raqobat ko'p qirrali iqtisodiy hodisa bo'lib, u bozorning barcha sub'ektlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalaydi.

Ishlab chiqaruvchilarning faoliyat ko'rsatuvchi tadbirkor va mulk egasi sifatida erkin va mustaqil bo'lishi raqobatning asosini tashkil etadi. Chunki har bir mulk egasining o'z manfaati bo'lib, ular shu manfaatga erishish uchun intiladi. Mulk egasining tovar ishlab chiqarish va barcha boshqa sohalaridagi faoliyati shu manfaatga bo'ysundirilgan bo'ladi. Bu jihatdan qaraganda raqobat erkin iqtisodiy faoliyat qiluvchi sub'ektlar manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lishini aniq xarakterlaydi. Raqobat mavjud bo'lishining boshqa sharti tovar-pul munosabatlarining ma'lum darajada rivojlangan bozor tizimida amal qilishidir.

Raqobatning asosiy sohasi bozor, chunki unda erkin iqtisodiy sub'ektlar alohidalashgan manfaatlari to'qnashadi.

Raqobat kurashining mazmuni to'g'risida to'laroq tushunchaga ega bo'lish uchun uning asosiy shakllari va belgilarini qarab chiqish zarur. O'z miqyosiga ko'ra raqobat eng avvalo ikki turga-tarmoq ichidagi raqobatga va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bir tarmoq ichidagi raqobatning to'rtta shakli alohida ajratilib ko'rsatiladi. Bular erkin raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyadir.

Erkin raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. YUqori darajada tashkil qilingan bozorda ko'plab sotuvchilar o'zlarining mahsulotlarini taklif qiladilar.

Raqobatlashuvchi korxonalar bir xil yoki turdosh mahsulotlar ishlab chiqaradi. Narxlar bir xil darajada bo'lganda iste'molchiga qaysi sotuvchidan mahsulotni xarid qilish farqsiz bo'ladi.

Erkin raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan sezilarisiz nazoratni amalga oshiradi. Chunki har bir korxonada umumiy ishlab chiqarish hajmi uncha katta bo'lmaydi. Shu sababli alohida korxonada ishlab chiqarishning ko'payishi yoki kamayishi umumiy taklifga, demak mahsulot narxiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi.

Erkin raqobat sharoitida yangi korxonalar tarmoqqa erkin kirishi, tarmoqda mavjud bo'lgan korxonalar esa uni erkin tashlab chiqishi mumkin. Xususan yangi korxonalarning paydo bo'lishi va ularning raqobatli bozorda mahsulotlarini sotishga huquqiy, texnologik, moliyaviy va boshqa jiddiy iqtisodiy to'siqlar bo'lmaydi.

Erkin raqobat ikki darajada namoyon bo'ladi: tarmoq ichida. Ya'ni bir xil tovarlar ishlab chiqaruvchi korxonalar o'rtasidagi raqobat va tarmoqlaro. Ya'ni turli tarmoqlardagi korxonalar o'rtasidagi raqobat. Tarmoqlar ichidagi raqobat ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boradi. Har bir tarmoqda texnika bilan ta'minlanish darajasi va mehnat unumdorligi darajasi turlicha bo'lgan

korxonalar borligi sababli shu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning individual (alohida) qiymati bir xil bo'lmaydi.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat foyda normasi kam bo'lgan tarmoqlardan foyda normasi yuqori tarmoqlarga kapitallarning oqib o'tishiga sabab bo'ladi. Yangi kapitallar ko'proq foyda keltiruvchi sohalarga intilib, ishlab chiqarishning kengayishiga, taklif ko'payishiga olib keladi. Shu asosda, narxlar pasaya boshlaydi. Shuningdek, foyda normasi ham pasayadi. Kam foyda keltiruvchi tarmoqlardan kapitalning chiqib ketishi teskari natijaga olib keladi: bu erda ishlab chiqarish hajmi o'zgaradi, tovarlarga bo'lgan talab ular taklif qilishidan oshib ketadi, buning oqibatida narxlar ko'tariladi, shu bilan birga foyda normasi oshadi. Natijada tarmoqlararo raqobat ob'ektiv ravishda qandaydir dinamik muvozanatni keltirib chiqaradi. Bu muvozanat kapital qaerga sarflanganligidan qat'iy nazar, teng kapital uchun teng foyda olinishiga intilishni ta'minlaydi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa qo'yilmasin, xuddi shu tarmoq foyda normalarini o'rtacha foyda normasiga tenglashtiriladi.

Monopoliya. Tarmoq bitta firmadan iborat bo'lishi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat) ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakka hukmronlik shakllanadi.

Monopsoniya – bu bozorning shunday holatini ifodalaydiki, bunda bozorda sotib oluvchi yagona hisoblanadi. U. Ya'ni monopsonist bozor narxlarini va talabni o'zgartirish imkoniyatiga ega. Bozorga kirish qat'iy cheklangan.

Ikkiyoqlama monopoliya – raqobatning ushbu turi (birlamchi) bozorda bitta sotuvchi va bitta xaridor bo'lishini ifodalaydi. Monopolist va monopsonist bozor kon'yunkturasini kelishgan holda belgilaydi va boshqa raqobatchilarning bozorga kirishini qat'iy cheklaydi.

Oligopoliya - tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarning mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Bu oligopoliyaning eng muhim belgisidir. Qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Raqobatning amal qilishi ma'lum shart-sharoitlar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo'lishi mumkin. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik muhiti uzoq davr davomida, o'z-o'zidan, evolyutsion yo'l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv tamoyillari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o'z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat. Ya'ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va xarakteriga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini

yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo'lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi. Masalan, AQShda davlatning xususiy monopoliyalar faoliyatini cheklashga qaratilgan tadbirlari 1980 yilda trestlarga qarshi qabul qilingan qonunda ("Sherman qonuni") o'z ifodasini topadi. Monopoliyalarga qarshi qonunchilik va uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlar boshqa mamlakatlarda ham sharoit taqozo etgan shakllarda amal qiladi.

Rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, bizning mamlakatimizda sog'lom raqobatga shart-sharoit hozirlash, iqtisodiy sub'ektlar mustaqilligini kengaytirish orqali ularni raqobatchilikka jalb qilish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning muhim jihatlari hisoblanadi.

O'zbekistonda davlatning raqobatchilik muhitini shakllantirishga qaratilgan siyosatida xususiylashtirish, davlat mulki hisobidan mulkchilikning boshqa shakllarini vujudga keltirish asosiy o'rin tutadi. Xususiylashtirish natijasida, birinchidan, mulk o'z egalari qo'liga topshirilsa, ikkinchidan, ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatchilik muhitini vujudga keltiradi.

Shunday qilib, O'zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo'li, bu raqobatni inkor qiluvchi davlat monopoliyasidan nodavlat, turli xo'jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o'tishdir. Bu erda raqobatchilik munosabatlarini shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishini taqozo qiladi, chunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas'uliyat asosida o'z manfaatiga ega bo'lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvchi erkin xo'jalik sub'ektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilishidir.

O'zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirish Prezidentimiz I.A.Karimovning ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ruzasida ta'kidlanganidek, iqtisodiyotni erkinlashtirish - bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning erkinligi va iqtisodiy mustaqilligini oshirish, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish yo'lidagi mavjud to'siqlarni bartaraf etishni anglatadi. Shuningdek Prezidentimizning Vazirlar Mahkamasida bo'lib o'tgan Majlislarda so'zlagan nutqida (2000 yil, fevralida) biznesni erkinlashtirish, ularga iqtisodiy mustaqillik berishning aniq yo'nalishlari ko'rsatiladi.

Shu maqsadda O'zbekistonda "Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida"gi Qonun (1992 yil, avgust) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Mazkur qonunga ko'ra, bozorda ataylab taqchilik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning qirrom usullarini qo'llashi man etiladi. Qonunni buzuvchilar raqibiga etkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari, qirromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

Monopoliyaga qarshi faol choralarini amalga oshirish uchun 2006 yilda O'zbekiston Respublikasi monopoliyadan chiqarish, raqobatni va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash qo'mitasi tashkil etildi. Qo'mitaga ro'yxatga kiritilgan monopoliya mavqeidagi korxonalar mahsuloti bo'yicha narxlarni va rentabillikni tartibga solib turish huquqi berildi.

Respublika va mahalliy bozorlar Davlat reestrda 5153 ta mahsulot, tovarlar, ishlar va xizmatlar turi bo'yicha jami 878 korxona hisobga olingan. Respublikada monopol mavqeiga ega bo'lgan korxonalarni Davlat reestriga kiritish uchun mezonlar belgilashda jahon tajribasi hamda o'tish davrining o'ziga xos jihatlari hisobga olinadi.

Hozirgi davrda Respublikada agar korxona ishlab chiqargan muayyan mahsulotlar tovarlar bozoridagi shunday mahsulotning 35%idan ortiq bo'lsa, bu korxona monopolistik korxona sifatida Davlat reestriga kiritiladi. Oziq-ovqat tovarlari guruhi uchun bunday mezon darajasi 20% deb belgilangan.

Respublikada monopoliyalar ro'yxatiga kirgan korxona (tarmoq) larning bozordagi mavqeini tartibga solishda davlat bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullardan ikkitasini ajratib ko'rsatish lozim:

1. Monopol mavqeidagi mahsulotlarga narxlarning eng yuqori darajasini yoki rentabillikning chegarasini belgilab qo'yish.

2. O'z monopol mavqeini suiiste'mol qilgan monopolistik birlashmalarni bo'lib tashlash yoki maydalashtirish. Bu usul Vazirlar Mahkamasining (1994 yil 18 iyuldagi 366 sonli) qarori bilan tasdiqlangan "Ob'ektlarning xo'jalik yurituvchi jamiyatlar va shirkatlar tarkibidan chiqish tartibi to'g'risidagi Nizom" asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida" (1996 yil, aprel) qonuni asosida qirrom raqobatga, shu jumladan Respublika bozorlariga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarni chiqarishga yo'l qo'ymaydigan mexanizmni yaratishga ham alohida e'tibor beriladi.

Tabiiy monopoliyalarni davlat yo'li bilan tartibga solish ular mahsulot (xizmat) lariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga doir asosiy ko'rsatkichlarni belgilashni o'z ichiga oladi.

Raqobatchilik muhitini shakllantirish maqsadida va davlatga qarashli bo'lmagan sektorni qo'llab-quvvatlash uchun tadbirkorlikni rivojlantirish fondi, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga ko'maklashish fondi tashkil etildi. Raqobatchilik muhitini shakllantirishga ko'plab xalqaro tashkilotlar ham faol qatnashmoqda. Jumladan YUNIDO yordamida bir nechta biznes inkubatorlar tashkil etildi. Evropa jamiyati Komissiyasi Amaliy aloqalar markazini, Germaniya texnikaviy ko'maklashuv jamiyati kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash markazini tashkil etdi.

Respublikada raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda amalga oshirilayotgan barcha ishlar bozor iqtisodiyotini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

4-§. Narxning mazmuni va uning vazifalari

Tovarlar qiymati va ularning nafliligi o'zlarining namoyon bo'lishini narxda topadi. Amaliy hayotda qiymat tovar ishlab chiqaruvchilarni, naflilik esa iste'molchilarni rag'batlantiruvchi, ularni harakatga keltiruvchi kuch sifatida amal qiladi.

Tovarning bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, lekin doimo bir-birini taqozo etadigan, birisiz ikkinchisi bo'lmaydigan ikki xususiyatga. Ya'ni ma'lum bir naflilikka (iste'mol qiymatiga) va qiymatga ega ekanligi, tovar yoki xizmat shu ikki xususiyat birligidan iborat ekanligi o'quvchiga oldingi boblardan ma'lumdir.

Oldingi o'rinlarda biz tovarning qiymati har qanday sarflarni emas, balki mavjud sharoitda shu tovarni ijtimoiy zaruriy miqdorda va sifatda ishlab chiqarish. Ya'ni ijtimoiy-zaruriy naflilikni yaratish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy zaruriy sarflarni ifoda etishini aytib o'tgan edik. Narxlar mazmunini aniqlashda tovardagi mana shu ikki xil xususiyatning. Ya'ni ijtimoiy qiymat va ijtimoiy naflilik birligini, bunda iste'mol qiymat (naflilik) qiymatni o'zida olib yuruvchi moddiy asos ekanligini to'g'ri hisobga olmaslik natijasida narx mazmuni turli olimlar va oqimlar tomonidan turlicha aniqlanmoqda va unga turlicha ta'rif berilmoqda.

Buning ustiga narxning darajasiga (uning baland yoki past bo'lishiga), uning o'zgarishiga turli xil omillar ta'sir qiladiki, bu ham masalani to'g'ri tushunishni bir oz chigallashtiradi.

Masalan, ingliz klassik siyosiy iqtisod maktabi vakillari g'oyalarida hamda oldingi siyosiy iqtisod darsliklarida narxning asosini qiymat tashkil qiladi deyilgan bo'lsa, marjinalizm yo'nalishidagi va hozirgi davrdagi P.Samuelson, K.Makkonnell va S.Bryularning «Ekonomiks» darsliklarida, shuningdek. Yaqinda chop etilgan ayrim iqtisodiyot nazariyasi darsliklari va o'quv qo'llanmalarida tovar narxining asosini uning nafliligi, ayniqsa qo'shilgan miqdor nafliligi tashkil qiladi deyiladi. Bunda so'nggi qo'shilgan miqdor nafligiga alohida e'tibor beriladi.

Uchinchi guruh olimlar esa narx talab va taklif asosida tashkil topadi deyishadi. Ularning har biri o'zlaricha turli dalillar topib, o'z g'oyalarini isbotlashga harakat qiladilar.

Rosiyada chop etilgan bir qator «Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida tovarning ikki xil xususiyati va binobarin, har ikki nazariyaning mohiyati, mazmuni va ularning narxni to'g'ri aniqlashdagi roli beriladi, lekin narxning asosida nima yotishi haqida aniq fikr berilmaydi.

Alohida tovarlarga qilingan mehnat sarflari turlicha bo'lib, ulardan ayrimlari ijtimoiy mehnat sarfi sifatida to'la tan olinsa, boshqasi qisman tan olinadi, uchinchisi esa umuman tan olinmasligi mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, bozordagi mavjud narxlarga mehnat sarflari yoki qiymatning aynan

o'zi deb qarash noto'g'ridir. Chunki unga mehnat sarfidan boshqa omillar ham ta'sir qilib, natijada narx qiymatdan past yoki yuqori bo'lishi mumkin.

Jumladan, o'zgarib turuvchi talab va taklif ta'siri ostida biror tovarning bozor narxi tebranib, uning qiymatidan u yoki bu tomonga farqlanishi mumkin. Raqobat ham qiymat - narx nisbatiga xuddi talab va taklif kabi ta'sir ko'rsatadi. Bu erda shuni ta'kidlash lozimki, xaridor u yoki bu tovarni sotib olishda, nafaqat uning qancha turishini, balki mazkur tovarning iste'mol xususiyatlari o'zining ehtiyoji va didiga qanchalik mos kelishini. Ya'ni uning nafliligini ham hisobga oladi.

Tovarning xarid qilinishi uning alohida olingan bir kishi uchun emas, balki jamiyat uchun nafliligini va shu bilan birga ijtimoiy qiymatini ham tan olishni bildiradi. Shu sababli, «ijtimoiy naflilik» tushunchasining o'zi biror tovar (xizmat) ning jamiyat uchun nafliligi, qadr-qiymatga egaligini ko'rsatadi. Shu mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, narx o'zida faqatgina naflilik yoki sarflarning birini emas, balki har ikkalasining bir vaqtda mavjudligini va ularning ma'lum miqdorini pul ko'rinishida ifoda etadi.

Tovardagi ikki xususiyat birdaniga tan olinmasa, u pulda ifodalanmasa oldi-sotdi sodir bo'lmaydi. Chunki tovarning qiymati tomonida sotuvchining manfaati, nafliligi (iste'mol qiymati) tomonida esa xaridorning manfaati yotadi. Tovar egasi o'z tovari uchun ketgan sarflarni qoplab, ma'lum darajada, iloji boricha ko'proq foyda olishni ta'minlashi mumkin bo'lgan qiymatni pul shaklida o'zlashtirishga intilsa, xaridor iloji boricha sarf qilayotgan pulining har bir birligiga ko'proq naflilikka (iste'mol qiymatiga) ega bo'lishga harakat qiladi. Ularning manfaatlari to'g'ri kelgan nuqtada, darajada narx o'rnatilib, tovar pul almashuvi, oldi-sotdi sodir bo'ladi.

Bulardan xulosa qilib aytish mumkinki, **narx** – real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasidir.

Bu erda shuni yana bir bor ta'kidlash joizki, narxda alohida olingan ishlab chiqaruvchilarning individual sarflari emas yoki alohida olingan individual shaxslarning psixologik jihatdan naflilikka bergan bahosi ham emas, balki jamiyat tomonidan tan olingan ijtimoiy sarflar va jamiyat uchun zarur bo'lgan miqdorda va sifatda yaratilgan va tan olingan ijtimoiy naflilik (iste'mol qiymat) o'z ifodasini topadi. Tovarlar va xizmatlar uchun qilingan ijtimoiy sarflarning asosli ravishda o'sishi yoki tovar va xizmatdagi sifat ko'rsatkichlarining o'sishi ushbu tovar narxining oshishiga olib keladi.

Masalan, avtomobil dvigatelida ot kuchining oshishi, saloni, boshqaruv tizimi va tezligida bo'lgan o'zgarishlar uning narxi oshishiga sabab bo'ladi. Chunki shu o'zgarishlar bilan bir vaqtda unga sarflangan xarajatlar ham oshgan bo'ladi. Bunday ikki tomonlama o'zgarishlar natijasida narxlarning o'zgarishi hamma tovarlar va xizmatlarga xosdir. Narx tovar va xizmatlardagi ikki xususiyatning puldagi ifodasi sifatida, ularning o'zgarishi natijasida o'zgaradi.

Narxning mazmunini to'laroq tushunishda, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga egadir. Bulardan asosiylari bo'lib qiymat

yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning naflilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati; davlatning iqtisodiy siyosati va h.k. hisoblanadi.

Boshqa omillar esa narxning ijtimoiy qiymat bilan ijtimoiy naflilik miqdori atrofida goh birinchisining, goh ikkinchisining foydasiga tebranishiga sabab bo'ladi. Masalan, talab va taklif nisbatini olaylik. Agar tovarlarning ayrim turiga talab taklifga nisbatan baland bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi nisbatan oshiq bo'ladi, yoki aksincha taklif talabga nisbatan ko'proq bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi unga nisbatan past bo'ladi.

Hozirgi davrda chop etilayotgan ko'plab iqtisodiyot nazariyasi bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalarda narx darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatorida pulning qadr-qimmati e'tibordan chetda qolmoqda. Xolbuki, pulning qadr-qimmatining o'zgarishi ham narx darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu, ayniqsa, milliy valyutaning chet el valyutalariga ayirboshlanish nisbatining o'zgarishi orqali yaqqolroq namoyon bo'ladi. Masalan, 1 AQSh dollari 1000 so'mga teng bo'lgan chog'da 10 dollar turuvchi qandaydir tovarning narxi 10000 so'm bo'ladi. Agar, so'mning qadri oshib, 1 dollar 800 so'mga tenglashsa, u holda shu tovarning narxi 8000 so'm bo'ladi.

Narx darajasiga boshqa omillarning ta'siriga alohida to'xtalmasa ham bo'ladi. Chunki soliq miqdori qancha ko'p bo'lsa, narx darajasi shuncha yuqori bo'lishi hammaga ayondir.

Narxning iqtisodiy mazmuni uning vazifalari ko'rib chiqilganda yanada yaqqol namoyon bo'ladi.

Narx quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

1. Muvozanatlikni ta'minlash vazifasi. Bunda narx bozorda talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi. Bozor narxi - bu muvozanatli narx bo'lib, u birinchidan, tovarlarni sotilishi ta'minlaydi, ikkinchidan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydi.

2. Qiymat va naflilikni o'lchash vazifasi. Narx qiymat va naflilikning puldagi ifodasi deb aytamiz, chunki qilingan sarf-xarajatlar va olingan natijalar (foyda yoki zarar) narxlar asosida hisob-kitob qilinadi. Ishlab chiqarish va uning natijalarining natural ko'rsatkichlari ham mavjud (tonna, kg, m², m³ kvt-soat va hokazo). Bu ko'rsatkichlarni shu holicha taqqoslab umumiy ko'rsatkichga keltirib bo'lmaydi. Barcha natural ko'rsatkichlarning umumiy o'lchovi ularning pulda ifodalangan narxidir. Hisob-kitob uchun joriy va qiyosiy narxlar qo'llaniladi. Joriy narxlar amaldagi narxlar bo'lib, ular yordamida yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblanadi. Qiyosiy narxlarda ma'lum yil asos qilib olinib (basis yil) ishlab chiqarishning natijalari shu narxda hisoblanadi va boshqa yillar bilan taqqoslanadi. Yalpi milliy mahsulot, milliy daromad, real ish haqi va shu kabi ko'rsatkichlar dinamikasi qiyosiy narxlarda hisoblanadi. Chunki joriy narxlar inflyatsiya tufayli o'zgarishi va real iqtisodiy natijani ko'rsatmasligi mumkin.

3. Tartibga solish vazifasi. Bozor holati (kon'yunkturasi) talab va taklif hamda ularning nisbatiga bog'liq. Talabning ortishi muayyan tovarni ishlab chiqarishni kengaytirishi, askincha hol esa tovar ortiqchaligini, uni ishlab chiqarishni qisqsartirish zarurligini bildiradi. Narx tovar ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ularning daromadlari orqali ta'sir ko'rsatadi. Muayyan ishlab chiqarish harajatlari saqlangan holda narx yukori bo'lsa, foyda miqdori ortadi, narx tushsa, foyda kamayadi va hatto ishlab chiqaruvchilar zarar ko'rishi ham mumkin. Bu ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Narx oshsa ishlab chiqarish kengayadi. Boshqa kapitallar ham foyda yuqori bo'lgan soha va tarmoqlarga oqib kela boshlaydi. Xullas, narx ishlab chiqarishni tartibga solib, uni o'zgartirib turadi va rivojini ta'minlaydi.

4. Raqobat vositasi vazifasi. Narx raqobat kurashining eng muhim vositasi hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchilar o'z raqiblarini engish uchun narxni pasaytirish usulidan foydalanishlari mumkin. Demak, narxni o'zgartirib turish usuli raqobatda keng qo'llaniladi.

5. Ijtimoiy himoya vazifasi. Narx aholining kam daromad oluvchi ayrim qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish vazifasini ham bajaradi. Narxning bu vazifasi tovar (xizmat)lar ijtimoiy dotatsiyalashgan narxlar bo'yicha sotilganda bajariladi. Bunda ular davlat byudjeti va turli hayriya mablag'lari hisobiga moliyaviy ta'minlanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichida ijtimoiy himoya vazifasini o'tovchi narxlar, aholining keng qatlamlarini hayotiy zarur iste'molchilik tovarlari bilan minimal darajada ta'minlash maqsadida ham qo'llaniladi. Masalan, bizning Respublikamizda 1991 yildan 1995 yilgacha un va un mahsulotlari, qand-shakar, go'sht, o'simlik moyi, choy, sovun kabi mahsulotlar dotatsiyalangan narxlarda, cheklangan miqdorda sotildi. Ularning dotatsion va haqiqiy narxlari o'rtasidagi farq byudjet mablag'lari hisobiga qoplab borildi. Shunday qilib, narx bozor munosabatlarining vositasi sifatida bir-biri bilan uzviy bog'langan muhim vazifalarni bajaradi.

Xulosalar

1. Iqtisodiyotni boshqarishning bozor mexanizmi – iqtisodiy tizimning samarali va moslashuvchan dastagidir. Bozor mexanizmining o'ziga xos xususiyati shundaki, uning har bir elementi narx bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa narxning talab va taklif hajmiga ta'siri hamda ularning o'zaro aloqadorligi bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning faoliyatini belgilab beradi.

2. Talab – ehtiyojning pul bilan ta'minlangan qismidir. Talab qonuniga muvofiq narxning o'sib borishi talabning qisqarishiga olib keladi, talabning kengayishi esa narxning o'sishiga olib keladi. Shuning uchun narx (mustaqil o'zgaruvchi) bilan talab (tobe' o'zgaruvchi) o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud.

3. Raqobat bozorning muhim xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. U bir tomondan, ishlab chiqarish munosabati sifatida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan esa ijtimoiy ishlab chiqarishni muvofiqlashtiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Raqobatli bozor ishlab chiqarish samaradorligiga erishish va iqtisodiy resurslarni optimal taqsimlashga imkon yaratadi.

4. O'z miqyosiga ko'ra raqobat eng avvalo ikki turga - tarmoq ichidagi raqobatga va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi. Iqtisodiy adabiyotlarda bir tarmoq ichidagi raqobatning to'rtta shakli alohida ajratilib ko'rsatiladi. Bular erkin raqobat, monopollashgan raqobat, monopoliya va oligopoliyadir.

5. Erkin raqobat va monopoliya real hayotda kam uchraydi. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining holatini monopollashgan raqobat va oligopoliya tavsiflaydi. Monopollashgan raqobatda juda ko'p mayda firmalar tomonidan turli-tuman tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqariladi, shuning uchun sohaga kirish qiyin emas.

6. Raqobat – xo'jalik yuritishning asosiy usuli hisoblangani uchun raqobat muhitining shakllanishi bozor iqtisodiyotining rivojlanish darajasiga bog'liqdir. Raqobat muhiti deb bozor munosabatlari ishtirokchilarining xo'jalik yuritishda teng imkoniyatlarni ta'minlaydigan iqtisodiy, qonuniy, tashkiliy va siyosiy sharoitlar majmuasiga aytiladi. Raqobat muhitining mavjudligi – alohida olingan firmaning bozor sharoitida erkin harakat qilib xukmronlik mavqeiga erishishiga halaqit beruvchi asosiy omildir.

7. Monopoliyani tartibga solish – miqdoran hisoblash imkoniyati kam bo'lgan juda murakkab jarayondir. O'zbekistonda davlatning monopoliyaga qarshi chora-tadbirlari nafaqat monopoliyani cheklash, balki monopoliyadan chiqarish jarayoni bilan uzviy ravishda olib borilmoqda. Juda ko'plab tarmoqlarda xukmron mavqega ega bo'lgan korxonalar (ular yagona korxona-tarmoq sifatida ish yuritishar edi) xususiylashtirilib, mustaqil korxonalarga aylantirildi va natijada tarmoqda raqobat muhiti shakllantirildi.

8. Davlatning monopoliyaga qarshi qonunchiligi raqobatlashuvchi sub'ektlar ishchanligini susaytirmaydigan darajada etarlicha egiluvchan bo'lishi darkor.

Asosiy tayanch tushunchalar

Raqobat – bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashishidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafililikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.

Tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat – tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman iqtisodiyotda o'z mavqeini mustahkamlash uchun kurashdan iborat.

Raqobat shakllari – raqobatchilik muhitining etuklik darajasi bilan farqlanib, sof (erkin) raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyani o'z ichiga oladi.

Raqobat usullari – raqobat kurashida qo'llaniladigan vosita va dastaklardan iborat bo'lib, bunda raqobat narx vositasida va narxsiz raqobatlashish usullari orqali amalga oshiriladi.

Narx – bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasidir.

Ulgurji narxlar – ishlab chiqaruvchilar tomonidan tovarlar katta partiyalarda bir yo'la ko'tarasiga sotilganda mavjud bo'ladi.

Chakana narxlar – tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladigan narxlardir.

Dotatsiyalashgan narx – davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narxdir.

Demping narx – bozorda o'z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun foydalanilib, bozorga kirib olish narxi deb ham ataladi.

Nufuzli narx – aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan tovarlarni sotishda qo'llaniladi.

Narx diapazoni – narxlar oraliqidagi farqning puldagi ifodasi.

Erkin narxlar – talab va taklif ta'sirida shakllanadigan narxlardir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Raqobatchilik munosabatlarining rivojlanishi qanday bosqichlardan iborat? Har bir bosqichda raqobatning xarakteri va asosiy belgilarini ajratib ko'rsating.

2. Raqobat shakllarini aytib bering va ularning har biriga xos belgilarini ko'rsating.

3. Tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatning farqini tushuntirib bering.

4. Narxning iqtisodiy mazmunini uning vazifalari orqali tushuntirib bering. Narx asosiy turlarining qisqacha tavsifini bering.

5. Sof raqobat sharoitida narxning tashkil topish mexanizmini tushuntirib bering.

7-BOB. HOZIRGI ZAMON IQTISODIYOTIDA AGRAR MUAMMOLAR

1-§. Hozirgi zamon bozor munosabatlari tizimida agrar munosabatlarning o'рни

Takror ishlab chiqarish jarayonining qonunlari iqtisodiyotning barcha sohalari, tarmoqlari va bo'g'inlari uchun umumiy bo'lsada, lekin ulardagi tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga bog'liq holda o'ziga xos xususiyatlar ham kasb etadi. Ayniqsa, bu o'ziga xoslik qishloq xo'jaligida yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki bu yerda takror ishlab chiqarish ko'p jihatdan jonli tabiat (hayvon, o'simlik va boshqalar) bilan ham bog'liq. Shuning uchun biz bu mavzuda iqtisodiyotning umumiy tomonlari bilan birgalikda uning qishloq xo'jaligida namoyon bo'ladigan o'ziga xos xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning muhim bo'g'inidir. Unda insoniyat hayoti uchun eng zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat tarmoqlari uchun xom-ashyo ishlab chiqariladi. Respublikamiz Prezidenti I.Karimov ta'kidlab o'tgandek, "Respublika sanoatining ko'pgina tarmoqlarini, jumladan, paxta tozalash, to'qimachilik, kimyo sanoatini, qishloq xo'jaligi mashinasozligini va boshqalarni rivojlantirish istiqbollari, ularning murakkab o'tish davridagi iqtisodiy ahvoli bevosita qishloq xo'jaligigiga bog'liqdir"¹. Demak, aholi uchun zarur bo'lgan tovarlar bozorini to'ldirish uchun qishloq xo'jaligi tarmoqlarini rivojlantirish darkor. Boshqa sohalar kabi qishloq xo'jaligida ham takror ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida muayyan iqtisodiy aloqa va munosabatlar sodir bo'ladi. Bu munosabatlar agrar munosabatlarni tashkil qiladi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish ko'p jihatdan yer bilan bog'liq, shuning uchun ham yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar agrar munosabatlar deyiladi.

Yer rentasi orqali erga bo'lgan mulkchilik huquqi ro'yobga chiqariladi. O'zbekistonda "Yer - davlat mulki - umummilliy boylik..." bo'lganligi sababli yerga bo'lgan mulkchilik, yerga egalik qilish va yerdan foydalanish masalalari alohida ajratib tahlil qilinishi lozim.

Yerga egalik jismoniy va huquqiy shaxslarning ma'lum yer uchastkasiga tarixan tarkib topgan asoslardagi yoki qonun hujjatlarida belgilangan tartibdagi egalik huquqini tan olishini bildiradi. Yerga egalik deganda avvalo yerga bo'lgan mulkchilik huquqi ko'zda tutiladi. Yerga egalikni yeri bo'lgan mulkdor amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasining yer kodeksida ta'kidlanganidek: "Yer uchastkalari yuridik va jismoniy shaxslarga doimiy va muddatli egalik qilish hamda ulardan foydalanish uchun berilishi mumkin"².

Yerdan foydalanish huquqi – bu o'rnatilgan urf-odatlar yoki qonuniy tartibda undan foydalanishni bildiradi. Yerdan foydalanuvchi yer egasi bo'lishi

¹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T. O'zbekiston, 1999, 225-226-betlar.

² "O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi". T. O'zbekiston, 1999 yil, 20-modda.

shart emas. Real xo‘jalik hayotida yerga egalik qilish va erdan foydalanishni ko‘pincha har xil jismoniy va huquqiy shaxslar bajaradilar.

2-§. Yer rentasi daromad manbai sifatida. Yer rentasi turlari

Agrar munosabatlarning asosini renta munosabatlari tashkil qiladi.

Renta nazariyasi hozirgacha to‘liq yoritib berilmagan nazariyalardan hisoblanadi. Iqtisodchilar o‘rtasida uning mohiyatini tushuntirish bo‘yicha turlicha yondoshuv va qarashlar mavjud. Shu sababga ko‘ra rentani miqdoriy aniqlash va uning mohiyatini tushuntirish bo‘yicha asosiy va ko‘pincha bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan nazariyalarga e‘tiborni qaratamiz.

Qiymat nazariyasi tarafdorlari rentaning vujudga kelishini qiymat qonuni doirasida tushuntiradi.

G‘arb iqtisodchilarining hozirgi zamon renta nazariyalarida rentaning vujudga kelishini iqtisodiy resurs hisoblangan yerga bo‘lgan talab va taklifning harakati hamda muvozanatli narxning hosil bo‘lishi orqali tushuntiradi. Bunda rentaning manbai to‘g‘risidagi qarashlar ham farqlanadi. Birinchi yondashuvga ko‘ra – u ishchi mehnati bilan yaratiladi. Boshqasida renta yer mahsuli deb hisoblanadi. Renta vujudga kelishining manbai hoh ishchi mehnati, hoh yer bo‘lmasin, oxir oqibatda har ikki holda qiymatning mehnat nazariyasidan to‘liq ajralish bo‘lmaydi. Har ikki holda ham rentani tushuntirish uchun qo‘shimcha miqdor tushunchasidan foydalaniladi. Shu sababli bu muammo bo‘yicha har ikki qarashni batafsil ko‘rib chiqamiz.

G‘arb iqtisodchilari rentaning vujudga kelishini tushuntirishda yer va boshqa tabiiy resurslar miqdorining doimiyligi (qayd qilinganligi) hamda rentaning daromadning boshqa turlari (ish haqi, foyda va foiz)dan farqlanishiga e‘tiborlarini qaratadi. Bu farqlanishni miqdori cheklangan yerga bo‘lgan talab va taklif nisbatidan foydalanib izohlaydi va tegishli xulosalar chiqaradi. Tahlilni soddalashtirish maqsadida, birinchidan, barcha yerlar bir xil sifatga ega. Ya‘ni unumdorligi jihatidan bir xil deb faraz qilingan. Ikkinchidan, barcha yerlar bir xil mahsulot, (masalan, don) etishtirishda foydalaniladi va nihoyat, uchinchidan yer raqobatli bozorda ijaraga olinadi deb hisoblaydi.

Turli yer uchastkalari o‘zlarining unumdorligi bo‘yicha keskin farqlanishi sababli bu yerlarda rentaning vujudga kelishida ham farq bo‘lishiga olib keladi. Yerning unumdorligidagi farqlar yomg‘ir va harorat kabi tabiiy iqlim omillar tufayli kam ro‘y beradi. Yer unumdorligidagi bu farqlar, unga bo‘lgan talabda o‘z aksini topadi. Narxning raqobatli bozor sharoitida tashkil topishi juda unumdor yerlarga yuqori rentaning, past unumdor yerlarga bir muncha kamroq rentaning o‘rnatilishiga olib keladi. Yerning o‘rnashgan o‘rni (bozorlarga, temir yo‘llarga, suv manbalariga va shu kabilarga) ham yer rentasidagi farqlarni tushuntirishda muhim omil hisoblanadi. Boshqa sharoitlar bir xil bo‘lganda ijarachi mehnat va moddiy resurslarga nisbatan qulay joylashgan yer birligi uchun, bozordan uzoq joylashgan yerlarga qaraganda ko‘proq ijara haqi to‘laydi.

Yer rentasi yer egaligini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish (realizatsiya qilish)ning shaklidir. Yer rentasining bir qancha tarixiy ko‘rinishlari mavjud. Masalan, uch shakldagi: barshchina (ishlab berish), obrok (natural soliq) va pul solig‘i shakllaridagi feodal rentalari shular jumlasidandir. Hozirgi paytda turli mamlakatlarda mavjud renta vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi.

Absolyut yer rentasi, differentsial (tabaqalashgan) renta - I, va – II, monopol renta, mutloq renta, qazilma boyliklar, qurilishlar joylashgan yerlardan olinadigan renta.

Yer uchastkalarining unumdorligi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo‘shimcha daromad (qiymat)ning bir qismi renta shaklini oladi hamda u differentsial renta deb ataladi.

Qishloq xo‘jaligida eng muhim ishlab chiqarish vositasi – yerning miqdori va sifatini tabiatning o‘zi cheklab qo‘ygan, uni inson ko‘paytirishga qodir emas. Shuning uchun qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishini faqat yaxshi unumdor yer uchastkalarida to‘plash mumkin emas. Agar ishlab chiqarilgan mahsulot unga bo‘lgan talab bilan ta‘minlangan bo‘lsa, yerning mahsuldorligi yoki joylashuvi jihatidan yomon sharoit qishloq xo‘jalik tovarlariga narx shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy normal sharoit hisoblanadi.

Natijada o‘rtacha yoki yaxshi yerlarda xo‘jalik yurituvchi ishlab chiqaruvchilar qo‘shimcha mahsulot va binobarin foyda oladilar.

Bu foyda qisqa muddatli emas, balki ozmi-ko‘pmi doimiy xarakterga ega. Barcha yerlar mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan egallab olinganligi sababli, bu ishlab chiqaruvchilar yerga xo‘jalik ob‘ekti sifatidagi monopoliya vujudga keladi. Bu hol differentsial rentaning vujudga kelishiga shart-sharoit yaratadi.

Shunday qilib, differentsial renta hosil bo‘lishining tabiiy sharti miqdori cheklangan yerning sifati (unumdorligi)dagi farqlardir, uning ijtimoiy-iqtisodiy sababi esa foydalaniladigan yerlarda iqtisodiy jihatdan alohidalashgan tarzda mustaqil xo‘jalik yuritishdir.

Differentsial renta o‘zining kelib chiqish sharoitlarga qarab differentsial renta – I va differentsial renta – II ga bo‘linadi.

Differentsial renta–I yerning tabiiy unumdorligi bilan bog‘liq bo‘lgan, sanoat markazlariga, bozorlarga va aloqa yo‘llariga yaqin joylashgan serunum yer uchastkalarida vujudga keladi. Chunki bunday yer uchastkalarida sarf-xarajatlar darajasi unumdorligi past, bozorlardan, shaharlardan va markaziy yo‘llardan uzoq joylashgan yer uchastkalari mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan xarajatga nisbatan kam bo‘ladi.

Differentsial renta-I yuqorida qarab chiqilganidek xo‘jaliklar faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan tabiiy sharoitda vujudga keladi. Shuning uchun ham qishloq xo‘jaligi korxonalarida hosil qilingan bu xildagi renta yer davlat mulki bo‘lishi sababli uning manfaatlari yo‘lida sarf qilish maqsadida markazlashtirilgan davlat fondida (byudjetida) to‘planishi lozim. Bu hol o‘rta va yaxshi unumli yerda

joylashgan xo'jaliklarni iqtisodiy manfaatdorligiga putur etkazmaydi, balki boshqa xo'jaliklar bilan ozmi-ko'pmi iqtisodiy sharoitlarni tenglashtirish imkonini beradi. Markazlashtirilgan davlat fondiga o'tgan bu mablag'larni (differentsial renta I), mamlakat oldida turgan vazifalarni amalga oshirish, xususan yangi erlarni o'zlashtirish va yer unumdorligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarni amalga oshirish uchun yo'naltirilishi mumkin bo'ladi.

Differentsial renta-II yerdan intensiv foydalanish. Ya'ni uning iqtisodiy unumdorligini oshirish bilan bog'liq bo'lganligi uchun ham bu xildagi rentaning asosiy qismi xo'jaliklarning o'zlarida qoldirilishi mantiqan to'g'ri bo'ladi. Uning faqat bir qismi davlat fondiga jalb qilinishi mumkin, chunki davlat ma'lum darajada bu rentaning hosil qilishda o'z hissasini qo'shadi. Ya'ni transport yo'llari qurilishiga, irrigatsiya-melioratsiya ishlarini amalga oshirish uchun kapital mablag'lar sarflaydi, texnikalar, kadrlar, mineral o'g'itlar etkazib beradi. Shunday qilib, differentsial renta I va differentsial renta-II yer egasi bo'lgan davlat bilan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida taqsimlanadi.

Absolyut renta. Ko'pgina mamlakatlarda qishloq xo'jaligida yerga xususiy mulkchilik monopoliyasi sharoitida ishlab chiqarishni olib borishga to'g'ri keladi. Bu monopoliya ijaraga beriladigan barcha yer uchastkalarining sifatidan qat'i nazar, yer egalariга absolyut renta deb atalgan rentani olishga imkon beradi. Absolyut yer rantasining vujudga kelish mexanizmi shundan iboratki, yer egalari yerga ishlov beruvchi ijarachilarga foydalanish uchun ijaraga beradilar va ulardan yerdan foydalanganlik uchun to'lovlar oladilar. Mana shu to'lov absolyut yer rentasi deb nom olgan. Agar yer ijaraga berilganda shu yerda turli xil inshootlar, binolar qurilgan bo'lsa, ularning ijara haqi alohida hisoblanadi.

Renta nazariyasiga ko'ra qishloq xo'jaligida rentaning yana bir turi – monopol renta ham mavjud bo'ladi. Boshqa yerda uchramaydigan tabiiy sharoit, ba'zan noyob qishloq xo'jalik mahsulotlari (uzumning alohida navlarini, tsitrus ekinlari, choy va boshqalarning alohida turlarini) etishtirish uchun imkoniyat yaratadi. Bunday tovarlar monopol narxlar bilan sotiladi. Bu narxlarning yuqori bo'lishi ko'pincha to'lovga qodir talab darajasi bilan belgilanadi. Natijada monopol narxlar shunday mahsulotlarning individual qiymatidan ancha yuqori bo'lishi mumkin. Bu esa yer egalariга monopol renta olish imkonini beradi.

Faqat qishloq xo'jaligida emas, balki undirma sanoatda ham qo'shimcha daromad olinadi. Ma'lumki, foydali qazilma konlari joylashuvi (va, demak, ishlash uchun qulayligi) jihatidan ham, konning boyligi jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Xuddi qishloq xo'jaligidagi singari, o'rta va yaxshi konlardagi korxonalar qo'shimcha foyda oladilar, u ham differentsial rentaga aylanadi.

Ijara haqi. Renta munosabatlarini qarab chiqishda rentaning ijara haqidan farqiga e'tiborni qaratish zarur. Agar ijaraga beriladigan yerga oldin bino, inshoot va shu kabilar qurish bilan bog'liq ravishda kapital qo'yilmalar sarflanmagan bo'lsa, ijara haqi va renta miqdoran bir-biriga to'g'ri keladi. Aks holda, ijara haqi yer rentasidan farq qiladi. Ijara haqi quyidagilardan iborat: yerdan foydalanganlik uchun to'lanadigan renta (R), yerga ilgari sarflangan

kapital uchun foiz (r); yer uchastkasini ijaraga bergunga qadar unga qurilgan inshootlar amortizatsiyasi (A). Buni formulada quyidagicha yozish mumkin:

$$IH = R + r + A$$

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida yer faqat ijara ob'ekti emas, balki oldi-sotdi ob'ekti hamdir. Er qishloq xo'jalik mahsuloti etishtirish va tabiiy qazilma boyliklar qazib olish uchun, har xil ishlab chiqarish va turar joy binolari, inshootlar, yo'llar, aeroportlar va hokazolar qurish uchun sotib olinadi. Tabiiyki, savol tug'iladi yerning narxi nima bilan belgilanadi? Yer almashuv qiymatga ega emas. Chunki u inson mehnati mahsuli emas.

Shu sababli yer va boshqa tabiat in'omlari narxini nazariyotchilar irratsional narxlar deb ataydilar. Yer ham irratsional narxga ega. Yer uchastkasining egasi uni sotishda olingan summani bankka qo'yilganda, foiz tarzida u keltiradigan daromad shu yer uchastkasidan olinadigan rentadan kam bo'lmagan taqdirdagina yerni sotadi. Boshqacha aytganda, yerning narxi kapitallashtirilgan rentadir. Boshqa sharoitlar teng bo'lganda, xuddi shu renta miqdori yer narxini belgilaydi. U renta miqdoriga to'g'ri mutanosib va ssuda foizi normasiga teskari mutanosibdir. Shunday qilib, yerning narxi ikkita miqdorga bog'liq: 1) yer uchastkasi egasi olish mumkin bo'lgan yer rentasi miqdoriga; 2) ssuda foizi normasiga,

$$\text{ya'ni, } \textbf{Yer narxi} = (\textbf{Renta} / \textbf{Foiz stavkasi}) \times 100\%$$

3-§. Agrosanoat majmuasi va uning tarkibi

Iqtisodiy rivojlanish jarayonida qishloq xo'jaligi hamma vaqt sanoat, savdo va boshqa tarmoqlar bilan mustahkam bog'liq bo'lib kelganligini hisobga olish kerak.

Chunki mamlakatning oziq-ovqat mahsulotlariga va qishloq xo'jalik xom-ashyosidan tayyorlangan tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish faqat qishloq xo'jaligining holatiga emas, balki sanoat tarmoqlari bilan uyg'un rivojlanishiga ham bog'liq bo'ladi. Xuddi ana shu narsa iqtisodiyot tizimida agrosanoat majmuasini bitta pirovard natijani ro'yobga chiqarishga bo'ysundirilgan tarmoqlarning yagona. Yaxlit tizimini keltirib chiqarish uchun asos bo'ladi.

Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga etkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

Agrosanoat integratsiyasi ko'p qirrali bo'lib, u g'oyat xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Bular eng avvalo ana shu jarayon qaysi darajada. Ya'ni butun mamlakat ko'lamidami, viloyat doirasi yoki korxona darajasida yuz berishiga bog'liq.

Butun mamlakat va mintaqalar ko'lamida agrosanoat integratsiyasi qishloq xo'jaligining tarmoqlararo aloqalari kuchayishida, iqtisodiyotning oziq-ovqat

(tarmoq) va mintaqa agrosanoat majmualari tashkil bo'lishi va rivojlanishida ifodalanadi.

Agrosanoat majmuasi (ASM) – bu qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiyot tarmoqlaridir. ASM to'rtta sohani o'z ichiga oladi:

- birinchi, qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalari etkazib beradigan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish texnika xizmati ko'rsatish bilan band bo'lgan tarmoqlar;

- ikkinchi soha – qishloq xo'jaligining o'zi;

- uchinchi soha – qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchiga etkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar (tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish);

- agrosanoat majmuasi tarkibida to'rtinchi soha odamlar hayoti va faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan infratuzilma muhim o'rin tutadi. Bular yo'l-transport xo'jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, mahsulotni saqlash tizimi, ombor va tara xo'jaligi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi bevosita ishlab chiqarishga xizmat qiladigan tarmoqlarni, ijtimoiy infratuzilma odamlar turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalarni (uy-joy, madaniy-maishiy xizmat, savdo, umumiy ovqatlanish va hokazo) o'z ichiga oladi.

4-§ Agrobiznes va uning turlari

Tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo'jalik sohalaridagi shakli agrobiznes ko'rinishida namoyon bo'ladi. Agrobiznes tushunchasiga qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanuvchi biznes turlari ham kiritiladi. Bu qishloq xo'jaligiga texnikaviy, ta'mirlash xizmati ko'rsatish, uning mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatidir. Qisqacha qilib aytganda, agrobiznes agrosanoat integratsiyasi natijasida vujudga kelgan agrosanoat majmuasining barcha bo'g'inlarni qamrab oladi.

Agrobiznes faoliyatining maqsadi iste'mol bozorini yetarli miqdorda sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari, sanoatni esa xom-ashyo bilan uzluksiz ta'minlash orqali foyda ko'rishdan iborat.

Agrobiznesning asosiy shakli va birlamchi bo'g'ini fermer va dehqon xo'jaliklaridir. Chunki ular bevosita qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradi. Bu xo'jaliklar o'z yerida yoki ijaraga olingan yerda ish yuritib, unda mulk egasi va ishlab chiqaruvchi fermerning o'zi va oila a'zolari hisoblanib, ayrim hollarda yollanma mehnatdan foydalanish ham mumkin. Fermer xo'jaligining afzalligi shundan iboratki, unda mulk va mehnat bevosita qo'shiladi, bu esa yuqori samarani ta'minlaydi. Fermer xo'jaliklari mustaqil tuzilma bo'lish sababli o'z faoliyatini bozor konyukturasiga tez moslashtira oladi. Unda iqtisodiy manfaat va pirovard natija uchun mas'uliyat bitta

faoliyatning ikki tomonini tashkil qiladi. Bularning hammasi fermer xo‘jaligining yashovchanligini ta’minlaydi.

Respublikada islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichlaridayoq, Prezidentimiz I.Karimov fermer xo‘jaliklari, qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishini tashkil etishning asosi sifatida faoliyat ko‘rsatishi lozimligini ta’kidlab o‘tgan edi. Shu sababli Respublikamizda qishloq xo‘jaligini fermerlashtirish agrar islohotlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Respublikada bu jarayon zarar ko‘rib ishlash natijasida og‘ir ahvolga tushib qolgan davlat xo‘jaliklarining tarkibi fermer xo‘jaliklaridan iborat shirkatlar uyushmasiga aylantirish, mavjud davlat va jamoa xo‘jaliklari tarkibida ular resurslari hisobidan fermer xo‘jaliklari uyushtirish hamda dehqonning o‘z mol-mulki negizidan bunday xo‘jaliklarni dehqon xo‘jaligi tashkil qilish yo‘li bilan boradi. Fermer xo‘jaligining barcha tashkiliy shakllarining umumiy tomoni shundaki, ular ijaraga olingan davlat yerida faoliyat ko‘rsatadi. Fermer va dehqon xo‘jaliklarini tashkil qilish, rivojlantirish va ular faoliyatini tartibga solish O‘zbekiston Respublikasining “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi, “Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida”gi, “Qishloq xo‘jaligi kooperativi (shirkat xo‘jaligi) to‘g‘risida”gi qonunlarga hamda qishloq xo‘jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan boshqa huquqiy bitimlarga va hukumat qarorlariga asoslanadi.

Bu qonuniy aktlarda fermerlarga ajratilgan yerlarni meros qilib qoldirish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga olish huquqi mustahkamlab qo‘yildi. Shu bilan, birga bu xo‘jalik uchun yerlarning unumdorligini saqlash va oshirishda davlat tomonidan kafolatlar yaratish yo‘li bilan ularni himoyalash tizimi vujudga keltirildi. Shunday qilib fermer xo‘jaliklarini rivojlantirishni rag‘batlantirish uchun ham huquqiy, ham tashkiliy shart-sharoitlar yaratildi.

Respublikada fermer xo‘jaliklari samarali ishlashi uchun zarur xizmat ko‘rsatuvchi infratuzilma – agrofimlar, mashina-traktor parklari, ta’mirlash ustaxonalari, tayyorlov punktlari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi kichik korxonalar tizimi shakllandi.

Agrobiznes turlaridan yana biri agrofimlardir. Ular ma’lum turdagi qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirish va uni pirovard mahsulot darajasigacha qayta ishlashni qo‘shib olib boradigan korxonalardir.

Agrofimlar ham qishloq xo‘jaligi, ham sanoatga xos resurslarni ishlatib, iste’molga tayyor bo‘lgan mahsulot yaratadi. Mazkur turdagi korxonalar turli mulkchilikka asoslanishi, chunonchi oilaviy xo‘jalik asosida ham tashkil topib, kichik zavodlar bilan birikishi mumkin.

Agrosanoat birlashmalari va kombinatlari agrobiznesning yangi turlaridir.

Agrosanoat birlashmalari bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi va unga bog‘liq ishlab chiqarish faoliyati bilan shug‘ullanuvchi bir necha xo‘jalik hamda korxonalarni birlashtiradi. Masalan, bog‘dorchilik va uzumchilik bilan shug‘ullanuvchi xo‘jaliklar, ular mahsulotini qayta ishlovchi tsex va zavodlar, yetkazib beruvchi savdo-sotiq korxonalari bir texnologik jarayonga birlashib agrosanoat birlashmalarini tashkil qiladi. Birlashma ishtirokchilari ishlab

chiqarish, xo‘jalik va moliyaviy mustaqilliklarini saqlab qolishi bilan birga, ularning umumiy mulki ham tarkib topib boradi.

Agrosanoat kombinatlari qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash va iste‘molchilarga yetkazib berishgacha barcha texnologik jarayonga xizmat qiluvchi xo‘jalik va korxonalarning ma‘lum bir hududda birlashuvidir. Agrobiznes turiga ko‘ngilli va paychilik mablag‘lari asosida tashkil qilingan turli xil uyushma va ittifoqlarni ham kiritish mumkin.

Qishloq xo‘jaligidagi davlat korxonalari, jamoa xo‘jaliklari va shirkatlari, turli xil mulkchilik asosida tashkil qilingan qo‘shma korxonalar ham agrobiznes turlari sifatida faoliyat ko‘rsatadi.

Xulosalar

1. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish ko‘p jihatdan yer bilan bog‘liq, shuning uchun ham yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar agrar munosabatlar deyiladi.

2. Agrar munosabatlarning asosini renta munosabatlari tashkil qiladi. Yer egasi va uni ijaraga olib foydalanuvchi (tadbirkor) o‘rtasida mazkur yerdan olinadigan foydani taqsimlash borasidagi munosabatlar renta munosabatlari deyiladi. Yer rentasi yer egaligini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish (realizatsiya qilish)ning shaklidir.

3. Hozirgi paytda turli mamlakatlarda mavjud renta vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi: absolyut yer rentasi, differentsial (tabaqalashgan) renta I va II, monopol renta, qazilma boyliklar, qurilishlar joylashgan yerlardan olinadigan renta.

4. Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo‘jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste‘molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o‘rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

5. Agrosanoat majmuasi (ASM) – bu qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste‘molchilarga yetkazib berish bilan shug‘ullanuvchi iqtisodiyot tarmoqlaridir. ASM to‘rtta sohani o‘z ichiga oladi. Birinchi soha - qishloq xo‘jaligiga ishlab chiqarish vositalari yetkazib beradigan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo‘jaligiga ishlab chiqarish texnika xizmati ko‘rsatish bilan band bo‘lgan tarmoqlar; ikkinchi soha – qishloq xo‘jaligining o‘zi; uchinchi soha – qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini iste‘molchiga etkazib berishni ta‘minlaydigan tarmoqlar (tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish); to‘rtinchi soha - odamlar hayoti va faoliyatining umumiy sharoitlarini ta‘minlaydigan infratuzilma (yo‘l-transport xo‘jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, mahsulotni saqlash tizimi, ombor va tara xo‘jaligi).

6. Tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo‘jalik sohalaridagi shakli agrobiznes ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Agrobiznes tushunchasiga qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyat bilan shug‘ullanuvchi biznes turlari ham kiritiladi. Bu qishloq xo‘jaligiga texnikaviy, ta‘mirlash xizmati ko‘rsatish, uning

mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga etkazib berish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatidir. Agrobiznes faoliyatining maqsadi iste'mol bozorini yetarli miqdorda sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari, sanoatni esa xomashyo bilan uzluksiz ta'minlash orqali foyda ko'rishdan iborat.

Asosiy tayanch tushunchalar

Agrar munosabatlar – yerga egalik qilish, tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Renta munosabatlari – yerdan foydalanish natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromadni taqsimlash va o'zlashtirish bilan bog'liqlikda vujudga keladigan munosabatlar.

Differentsial renta – yer uchastkalarining unumdorligidagi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Differentsial renta I – yerlarning tabiiy unumdorligi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Differentsial renta II – yerlarning iqtisodiy unumdorligini oshirish natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Absolyut renta – qishloq xo'jaligida yerga bo'lgan xususiy mulkchilik monopoliyasi natijasida vujudga kelib, hamma turdagi: yaxshi, o'rtacha va yomon yerlardan olinadigan renta.

Monopol renta – alohida tabiiy sharoitga ega bo'lgan, noyob qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtiriladigan yerlardan olinadigan renta.

Undirma sanoat rentasi – foydali qazilma konlarining joylashishi (yer yuzasiga nisbatan) va ularning boyligi jihatdan farqlar natijasida vujudga keladi.

Agrosanoat majmuasi – qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi – bevosita qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi sohalar.

Ijtimoiy infratuzilma – odamlar yashashi va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalar.

Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

Agrobiznes – tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sohalaridagi namoyon bo'lish shakli.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Agrar munosabatlarning mazmunini, iqtisodiy munosabatlarda tutgan o'rnini va xususiyatlarini ko'rsatib bering.

2. “Yerga egalik” va “yerdan foydalanish” tushunchalarini izohlang. Yer rentasi nazariyalarining umumiy tomonlari va tub farqlarini ko‘rsatib bering.
3. Differentsial (I va II) va absolyut rentaning hosil bo‘lish shart-sharoitlari, manbalari va taqsimlanishini tushuntirib bering.
4. Monopol renta nima? Qazib oluvchi va undirma sanoatda renta qanday hosil bo‘ladi?
5. “Ijara haqi” va “yer rentasi”ning farqlarini izohlang.
6. Agrobiznesning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning asosiy turlariga tavsif bering.
7. Agrosanoat majmuasi va agrosanoat integratsiyasi tushunchalari iqtisodiy mazmuniga o‘z fikringizni bildiring.

8-BOB. IQTISODIYOTDA MAKROIQTISODIY MUTANOSIBLIK VA MUVOZANATGA ERISHISH MUAMMOLARI IQTISODIY O‘SISHNING SHARTI SIFATIDA

1-§. Makroiqtisodiy mutanosibliklar va ularning turlari

Milliy iqtisodiyotdagi muvozanatlik uning turli tomonlari va sohalari o‘rtasida mutanosiblik bo‘lishini taqozo qiladi.

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o‘rtasida miqdor va sifat jihatdan ma’lum moslik bo‘lishidir. Bunda tenglik bo‘lishi shart emas. Ular mos keluvchi (2:3, 5:3, 3:1) nisbatlarida bo‘lishi mumkin.

Makroiqtisodiy jarayon g‘oyatmurakkab va ko‘p qirrali bo‘lishi sababli mutanosiblik turlari ham ko‘p va xilma-xil. Ularning barchasini umumlashtirib mutanosiblikning quyidagi guruhlari tarkibiga kiritish mumkin.

1. Umumiy iqtisodiy xarakterdagi mutanosibliklar. Bunga milliy daromaddagi tarkibiy qismlar: iste’mol fondi va jamg‘arish fondi o‘rtasidagi: iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar massasi bilan pul massasi o‘rtasidagi: aholining daromadlari bilan xarajatlar o‘rtasidagi mutanosibliklarni misol qilib ko‘rsatish mumkin.

2. Tarmoqlararo mutanosibliklar. Milliy iqtisodiyotning muvozanatini ta’minlashda tarmoqlararo mutanosibliklar alohida o‘rin tutadi. Mamlakat xalq xo‘jaligi juda ko‘p tarmoq va sohalardan iborat bo‘lib, ularning rivojlanishi bir-biriga taqozo qiladi. Bir tarmoqda yaratilgan mahsulot boshqa tarmoqda iste’mol qilinadi yoki pirovard mahsulotga aylantirilib o‘z iste’molchisini topadi. Masalan, qishloq xo‘jalik mahsulotlarning ko‘pchilik qismi (paxta, g‘alla, pilla, sut va h.k.) sanoatning tegishli tarmoqlarida qayta ishlanib, pirovard mahsulotga aylantiriladi va iste’molchilik tovarlari bozoriga chiqariladi. O‘z navbatida sanoatning ishlab chiqarish vositalari yaratadigan sohalarning mahsulotlari iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari (qishloq xo‘jaligi, qurilish va h.k.) da unumli iste’mol qilinadi. Bu ularning bir-biriga bog‘liqlikda rivojlanishini taqozo qiladi. Tarmoqlararo mutanosibliklarga sanoat bilan qishloq xo‘jaligi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari o‘rtasidagi mutanosibliklar misol bo‘ladi.

3. Tarmoq ichidagi mutanosibliklar. Tarmoqlararo mutanosiblik va milliy ishlab chiqarish darajasidagi muvozanatlik tarmoqlar ichidagi mutanosiblik orqali ta’minlanadi. Tarmoqlar ichidagi mutanosiblik alohida olingan tarmoq tarkibidagi soha va ishlab chiqarishlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi. Masalan, sanoatning ishlab chiqarish vositalari va iste’mol buyumlari ishlab chiqaradigan sohalari, qishloq xo‘jaligining dehqonchilik va chorvachilik sohalari o‘rtasidagi mutanosibliklar va h.k. Shu bilan birga ta’kidlab o‘tilgan sohalarning ichidagi tarkibiy bo‘linmalar o‘rtasida ham bog‘liqlik bo‘lishi zarur. Masalan, sanoatning qazib olish va qaytaishlash tarmoqlari, chorvachilikning sut va go’sht ishlab chiqarish sohalari o‘rtasida va boshqalar

4. Hududiy (territorial) mutanosibliklar. Iqtisodiy rivojlanish mamlakat ayrim hududlari o'rtasidagi bog'liqlikni ham taqozo qiladi. YUzaki qaraganda hududlar o'rtasidagi mutanosibliklarning mamlakat iqtisodiy rivojidagi roli to'liq namoyon bo'lmaydi. Lekin alohida hududiy bo'linmalar (viloyat, tuman, shahar va boshqahududiy birliklar) ning bir-biriga iqtisodiy va tashkiliy jihatdan bog'liqligi, ixtisoslashish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va kommunikatsiya nuqtai-nazaridan qaralsa, bu bog'liqlikning ahamiyati yaqqol ko'rinadi.

5. Davlatlararo mutanosibliklar. Bu mutanosiblikni ikki holat taqozo qiladi. Birinchidan, dunyoning ko'pchilik mamlakatlari xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biri bilan bog'langan, ikkinchidan, shu bog'liqlik orqali milliy ishlab chiqarishning bir qismi chet elliklar tomonidan xarid qilinadi yoki milliy ishlab chiqaruvchilar o'z iste'molining bir qismini chetdan keltirilgan mahsulotlar hisobiga qondiradi. Bu bog'liqlik qanchalik katta bo'lsa, sof eksport hajmi orqali makroiqtisodiy muvozanatlikka shunchalik kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Qarab chiqilgan mutanosibliklarga erishish orqali milliy ishlab chiqarishning muvozanatli rivojini ta'minlab borishdan quyidagilar ko'zda tutiladi:

- Mamlakatda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslardan samarali foydalangan holda jamiyatning ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish.

- To'la bandlilikka erishish. Ya'ni mehnat qilishga layoqatli bo'lgan va ishlashni hohlaganlarni to'liq va samarali ish bilan ta'minlash.

- Narx-navoning nisbiy barqarorligiga erishish va uni inflyatsiya ta'siridan xoli qilish.

- Iqtisodiyotning bir maromda o'sib borishini etarli darajada investitsiya bilan ta'minlash va muomaladagi pul massasiga bog'lab borish.

- Eksport va importni muvofiqlashtirish asosida tashqi savdo balansining faolligiga erishish.

Bu maqsadlar faqatgina ularga intilish bo'lib, bunga erishish muqarrar ekanligini bildirmaydi. Chunki mutloq muvozanatga erishish mumkin emas, u buzilib va qaytadan tiklanib turishi orqali iqtisodiy o'sish notekis boradi.

2-§. Makroiqtisodiy muvozanatlikka erishishning bozor mexanizmi

Iqtisodiyot barqaror rivojlanishi uchun uning tomonlari o'rtasida ma'lum muvozanat bo'lishini taqozo qiladi.

Iqtisodiy muvozanat deb iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelgan holatiga aytiladi. Bunda jarayon va hodisalarning tomonlari deganda ishlab chiqarish va iste'mol, tarmoqlar, iqtisodiy hududlarda bo'layotgan o'zgarishlar tushuniladi.

Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanatlikning shakllanish jarayoni va uni ta'minlash ancha murakkab va ziddiyatli. Chunki u o'z ichiga xususiy va umumiy xarakterdagi bir qator muvozanatlar tizimini oladi.

Xususiy muvozanatlik - bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy miqdorlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi. Xususiy muvozanatlik

ishlab chiqarish va iste'mol, aholining sotib olish layoqati va tovar taklifi masalalari, byudjet daromadlari va xarajatlari, aholida tovarlarga talab va taklif o'rtasidagi muvozanatliklar ko'rinishida chiqadi. Bu muvozanatliklar ichida Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek: "...ichki bozorda talab bilan taklif o'rtasida mutanosiblikka erishish. Ya'ni chiqarilgan pul miqdori bilan unga sotib olinadigan mollar salmog'i o'rtasida to'g'ri nisbatni ta'minlash g'oyat katta rol o'ynaydi."¹

Umumiy muvozanatlik jamiyat barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish hajmining o'zaro teng kelishini bildiradi. Umumiy iqtisodiy muvozanatlik bozor sharoitida, avvalo. Yalpi talab va yalpi taklifning teng kelishida ko'rinadi. Bu nafaqat iste'molchilik ne'matlariga, balki ishlab chiqarish vositalariga, ishchi kuchiga hamda barcha iqtisodiy faoliyat natijalariga umumiy talab va taklifning muvofiq kelishidir.

Umumiy iqtisodiy muvozanatlik bir qator shart-sharoitlarni taqozo qiladi. Birinchidan, bu ijtimoiy maqsadlar va iqtisodiy imkoniyatlarning mos kelishidir.

Ikkinchidan, iqtisodiy muvozanatlik mamlakatdagi barcha iqtisodiy resurslardan samarali foydalanadigan xo'jalik mexanizmini taqozo qiladi.

Uchinchidan, muvozanatli ishlab chiqarishning umumiy tarkibiy tuzilishi iste'molning tarkibiy tuzilishiga mos kelishi lozimligini bildiradi.

To'rtinchidan, iqtisodiyotda muvozanatlikning umumiy shart-sharoitlari bo'lib, bozor muvozanati. Ya'ni barcha asosiy bozorlar (tovarlar, resurslar, ishchi kuchi va hokazolar)da talab va taklif muvozanatga erishishi xizmat qiladi.

Iqtisodiy muvozanatlik erkin raqobat bozorida barcha xaridorlar tengligi, iqtisodiy vaziyat barqarorligi kabi qator shart-sharoitlarni ham taqozo qiladi.

Real hayotda iqtisodiyot doimiy harakatda va to'xtovsiz rivojlanish holatida bo'ladi. Iqtisodiy tsikl fazalarida, bozor konyukturasi, bozor sub'ektlari daromadlari va talabi tarkibida o'zgarishlar ro'y berib turadi.

Bularning hammasi muvozanatli holatni turg'un iqtisodiyotdagi shartli umumiy muvozanatlik sifatida qarab chiqishni taqozo qiladi.

Shunday qilib, makro darajada umumiy iqtisodiy muvozanatlik - bu mamlakat butun iqtisodiyotining mutanosibligidir. Bu barcha sohalar, tarmoqlar, xo'jaliklarning me'yorida rivojlanishini ta'minlaydigan iqtisodiy faoliyatning barcha qatnashchilari hamda barcha bozordagi o'zaro bog'liq va bir-birini taqazo qiladigan muvozanatliklar tizimini o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda asosan ikkita o'zaro bog'liq usuldan foydalaniladi: 1. Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli. 2. Jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

YAlpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash uchun ishlab chiqarish umumiy hajmining miqdoriy ko'rsatkichi sifatida sof milliy mahsulot (SMM), iqtisodiyotda yalpi sarflar sifatida iste'mol hajmi va investitsiyalarga sarflarning umumiy summasi (S+Ip) olinadi. Iqtisodiyotning muvozanatli darajasi - bu

¹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T. O'zbekiston, 1998, 384-bet.

ishlab chiqarishning shunday hajmiki, u ishlab chiqarish mazkur hajmini sotib olish uchun etarli umumiy sarflarni ta'minlaydi. Boshqacha aytganda, sof milliy mahsulot muvozanatli darajasida ishlab chiqarilgan tovarlarning umumiy miqdori (SMM) xarid qilingan tovarlar umumiy miqdoriga (S+Ip) teng bo'ladi.

To'liq bandlik sharoitida yalpi sarflar SMM hajmi bilan mos kelmasligi mumkin. Bu mos kelmaslik retsession yoki inflyatsion farqda ifodalanadi. Yalpi sarflarning SMM hajmidan kam bo'lgan miqdori retsession. Yalpi sarflarning SMM hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori inflyatsion farq deyiladi.

Jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usulining mohiyati shundaki, ishlab chiqarilgan mahsulotning har qanday hajmi shunga mos daromad hajmini beradi. Biroq aholi bu daromadning bir qismini iste'mol qilmasdan jamg'arishga qo'yish mumkin. Jamg'arish, sarflar — daromadlar oqimidan potentsial sarflarni olib qo'yish hisoblanadi. Bunda jamg'armaga qo'yilgan mablag' investitsiyalar bilan to'liq qoplasa. Yalpi sarflar ishlab chiqarish hajmiga teng bo'ladi.

Investitsion sarflarning ko'payishi, ishlab chiqarish hajmi va daromad darajasining o'sishiga olib keladi. Bu o'zaro natija multirlikator samarasi deyiladi. Multirlikator samarasi - bu sof milliy mahsulotdagi o'zgarishning sarflardagi (investitsiyalardagi) o'zgarishga nisbati.

Balans usulida tarmoqlararo balans, moddiy, moliyaviy va ishchi kuchi balanslaridan foydalanilib iqtisodiyotdagi muvozanatlik darajasiga baho beriladi.

“Xarajat va natija”larni taqqoslash usulida ishlab chiqarishga qilingan iqtisodiy resurs xarajatlari miqdori olingan mahsulot hajmi bilan taqqoslanib muvozanatlik darajasi tahlil qilinadi.

3-§. Makroiqtisodiy beqarorlik va iqtisodiy tsikl nazariyalari

Har qanday mamlakat, shu jumladan industrial rivojlangan mamlakatlar ham iqtisodiy o'sishga, hamda to'liq bandlilik va narxlarning barqaror darajasiga erishishga harakat qiladi, ammo uzoq muddatli iqtisodiy o'sish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari bilan uzulib turadi. Iqtisodiy o'sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. Vaqti-vaqti bilan ob'ektiv qonunlarning o'zgartirib bo'lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida uzilishlar paydo bo'ladi va bu uzilish iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo'lishidir. Bunda iqtisodiyotda yuz beradigan o'zgarishlar davriy ravishda ro'y berib, iqtisodiy tsiklni vujudga keltiradi.

Iqtisodiy tsikl deganda, odatda ishlab chiqarishning bir iqtisodiy holatidan, yoki bir inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to'liqinsimon harakati tushuniladi. Tsikl inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish fazalarini o'z ichiga oladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

Inqiroz ishlab chiqarishning pasayishida ifodalanadi va tsiklning qayd etuvchi ifodasidir. U bir tsiklni nihoyasiga etkazib. Yana muqarrar ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining boshlanishiga asos soladi; inqiroz vaziyatda asosiy kapitalning ortiqcha jamg'arilishi uning hamma funktsional shakllarida namoyon bo'ladi. Inqirozdan keyin turg'unlik keladiki, uning davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga etadi.

Jonlanish fazasining boshlanishi ozmi-ko'pmi darajada barqaror ishlab chiqarishning kengayishiga o'tishni bildiradi.

Ish bilan ta'minlash darajasining ortishi va foydalarning tez o'sishi jonlanishning yuksalish bosqichiga o'sib-o'tishiga ko'maklashadi. Yangi tsikl yuksalishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. YUksalish fazasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning ortishi ishsizlikning birmuncha kamayishiga hamda ish haqining o'sishiga olib keladiki, buning oqibatida iste'mol tovarlariga to'lovga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o'z navbatida, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to'planib borishidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

Iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi.

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to'lovga qobil talabga mos kelmay (undan oshib ketadi yoki kam bo'ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to'xtab qoladi, tovarlar ishlab chiqarish kamayadi, ishlab chiqarishning o'sish davri uning tushkunligi bilan almashinadi. Iqtisodiyotning tez o'sish davrlari ko'pincha inflyatsiya. Ya'ni narx darajasining ko'tarilishi bilan orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo'ladiki, bunda iqtisodiy o'sish bandlilik va ishlab chiqarishning past darajasiga o'rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko'tarilishi bilan birga ishsizlik ham keskin o'sadi. Qisqacha aytganda, iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tamoyillari ham ishsizlik, ham inflyatsiya oqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi - takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanosibliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o'zlashtirish o'rtasidagi nomutanosiblik bo'lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nusxalarida turli shakllarida namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o'rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanosibliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi.

Bozor iqtisodiyotigacha bo'lgan davrlarda ishlab chiqarishning keskin qisqarishi, odatda tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, toshqinlar va h.k.) yoki urushlar va ularning keltiradigan vayronagarchiliklari bilan bog'liq bo'lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o'tilgan davrdan keyingi vaqti-vaqti bilan

iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishga tsiklik xarakterni kasb etadi.

Ko'pchilik hozirgi zamon iqtisodchilari iqtisodiy tsikllarning ob'ektiv xarakterini tan olib, bu hodisani unga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillarni tahlil qilish (internal va eksternal nazariyalar) orqali o'rganishni tavsiya qiladi.

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi. Bu tashqi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- urushlar, inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar;
- oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarning ochilishi;
- yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog'liq ravishda aholi migratsiyasi, er shari aholisi sonining o'zgarib turishi;
- ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartirishga qodir bo'lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o'zgarishlar.

Iqtisodiy tsikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani, eksternal nazariya deb atash qabul qilingan. Internal nazariya iqtisodiy tsikllarni iqtisodiy tizimning o'ziga xos ichki omillar tug'diradi deb hisoblaydi.

Asosiy kapitalning jismoniy xizmat muddati, ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy tsiklni tug'diruvchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi.

Agar bir yoki bir necha tarmoqda, mashina-uskunalar talabning keskin ortishi keltirib chiqaradigan iqtisodiy o'sish boshlansa, to'liq tabiiyki, bu hol mashina va uskunalar to'liq eskiradigan har 10-15 yildan keyin takrorlanadi.

Boshqa ichki omillardan quyidagilar ajratib ko'rsatiladi:

- Shaxsiy iste'molning o'zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi);
- investitsiyalar. Ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo'naltiriladigan mablag'lar hajmi;
- ishlab chiqarish, talab va takliflar hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlatning iqtisodiy siyosatining o'zgarishi;

Iqtisodiy tsikllarning kelib chiqishini faqat eksternal yoki internal nazariya orqali tushuntirish ko'pam to'g'ri emas. Iqtisodiy tsikl va umuman iqtisodiy tizimdagi miqdoriy va sifat o'zgarishlar tashqi va ichki omillar oqibatida kelib chiqishi mumkin emas.

4-§. Tarkibiy inqirozlar. Agrar inqirozlar va uning xususiyatlari

Iqtisodiyotdagi inqirozlardan bir ko'rinishi yoki uning bir turi **tarkibiy inqirozlardir**. Bu inqirozlarni ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklar keltirib chiqaradi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy tebranishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebranishlari ham mavjud bo'ladi. Masalan, bayramlar

arafasidagi xarid qilish, iste'molchilik tovarlarining faollik sur'atida, asosan chakana savdoda sezilarli har yillik tebranishlarga olib keladi. qishloq xo'jaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qandaydir darajada mavsumiy tebranishlarga duchor bo'ladi.

Iqtisodiy faollik iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tamoyillarga. Ya'ni uzoq muddatli davr, masalan, 25, 50 yoki 100 yil davomida iqtisodiy faollikni ortishi yoki pasayishiga bog'liq. Bu erda shuni ta'kidlash lozimki, ayrim mamlakatlarda (masalan AQSh) uzoq muddatli tamoyil sezilarli iqtisodiy o'sish bilan xarakterlansa, boshqalari uchun iqtisodiy o'sishning sekinlashuvi xos.

Iqtisodiy faollikning tebranishini tushuntiruvchi ko'plab qarashlar mavjud bo'lishiga qaramasdan ko'pchilik iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlik darajasini bevosita aniqlovchi omil umumiy yoki yalpi sarflar darajasi hisoblanadi, deb tasdiqlaydi.

Qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy inqirozlar agrar inqirozlar deb ataladi. Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi: 1) qishloq xo'jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zahiralarining to'planishi. 2) Narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi. 3) Fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo'lishi, ularning qarzlarning ortishi. 4) qishloq aholisi o'rtasida ishsizlarning ko'payishi.

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, agrar inqirozlar o'ziga xos xarakter kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat tsikllariga qaraganda odatda ancha uzoqroqqa cho'zilib boradi. Birinchi agrar inqiroz o'tgan asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90-yillar o'rtasigacha davom qilgan edi.

Birinchi jahon urushidan keyin, aholining xarid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda, 1920 yil bahorida keskin agrar inqiroz boshlanib ketdi va ikkinchi jahon urushining boshlanishga qadar davom etdi. Uchinchi agrar inqiroz 1948 yildan boshlanib, 80-yillargacha davom etdi.

Agrar inqirozlarning cho'zilib ketishining asosiy sabablari quyidagilar: a) Erga xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining rivojlanishida sanoatga nisbatan orqada qolishni taqozo etadi; b) Er rentasining mavjud bo'lishi va uning uzluksiz sur'atda o'sib borishi. Er rentasining, avvalo absolyut rentaning ko'payishi qishloq xo'jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yuboradi, buning natijasida uni sotish qiyinlashadi. v) Ko'plab mayda dehqon xo'jaliklarning mavjud bo'lishi. Mayda ishlab chiqaruvchilar xo'jalikni asosan o'zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topish maqsadida yuritadi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qisqartira olmaydilar. Tirikchiliklarini o'tkazish va ijara haqini to'lash uchun ishlab chiqarishni ilgarigi miqyoslarda olib boraveradi. Bu hol qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko'paytirib yuboradi.

Agrar inqirozlar tsikli xarakterga ega bo'lmaydi. qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarish absolyut xarakterga emas, balki nisbiy

xarakterga ega. Chunki inqiroz ro'y bergan mamlakatlarda millionlab kishilar doimiy suratda ochlikda yashaydi.

Xulosalar

1. Iqtisodiy muvozanat deb iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga teng kelgan holatiga aytiladi. Shuning uchun ham butun iqtisodiyotning muvozanati to'g'risida gap borganda eng avvalo yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi tenglik e'tiborga olinadi.

2. Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanat o'z ichiga xususiy va umumiy tavsifdagi bir qator muvozanatlar tizimini oladi. Xususiy muvozanat — bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi. Umumiy muvozanat jamiyat barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish hajmining o'zaro teng kelishini bildiradi. Umumiy iqtisodiy muvozanat bozor sharoitida, avvalo. Yalpi talab va yalpi taklifning teng kelishida ko'rinadi.

3. Umumiy iqtisodiy muvozanat ijtimoiy maqsadlar va iqtisodiy imkoniyatlarning mos kelishi; mamlakatdagi barcha iqtisodiy resurslardan samarali foydalanadigan xo'jalik mexanizmi; muvozanatli ishlab chiqarishning umumiy tarkibiy tuzilishi iste'molning tarkibiy tuzilishiga mos kelishi; bozor muvozanati. Ya'ni barcha asosiy bozorlar (tovarlar, resurslar, ishchi kuchi va hokazolar)da talab va taklif muvozanati kabi qator shart-sharoitlarni taqozo etadi.

4. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashda asosan ikkita o'zaro bog'liq usuldan foydalaniladi: 1) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli; 2) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

5. Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat jihatdan ma'lum moslik, mos keluvchi nisbatlar bo'lib, bunda tenglik bo'lishi shart emas. Iqtisodiy mutanosibliklarning barchasini umumlashtirib umumiy iqtisodiy tavsifdagi mutanosibliklar; tarmoqlararo mutanosibliklar; tarmoq ichidagi mutanosibliklar; hududiy (territorial) mutanosibliklar; davlatlararo mutanosibliklarga guruhlash mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy muvozanat – iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelish holati.

Xususiy muvozanatlik - bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy miqdorlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi.

Umumiy muvozanatlik - jamiyat ehtiyojlari bilan mavjud iqtisodiy resurslar va ishlab chiqarish hajmining o'zaro mos kelishi.

Retssession farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan kam bo'lgan miqdori.

Inflyatsion farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori.

Multirlikator samarasi - bu sof milliy mahsulotdagi o'zgarishning yalpi sarflardagi o'zgarishga nisbati.

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat o'lchamlarning mos kelishlik darajasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo'llari qanday? Iqtisodiy inqirozlar mohiyati nimada ifodalanadi?

2. Iqtisodiy tsiklning ta'rifini bering va uning har bir fazasining o'ziga xos belgilarini ko'rsating.

3. Tarkibiy inqirozlarni tushuntiring. Tsiklii tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko'rsating.

4. Agrar inqirozlarning xususiyatlarini bayon qiling.

5. Iqtisodiy tsikl asosiy turlariga tavsif bering va muhim belgilarini ko'rsating.

6. Iqtisodiy tsiklning oqibatlarini baholang.

9-BOB. ISHCHI KUCHI BANDLIGI VA ISHSIZLIK MUAMMOLARI

1-§. Ishchi kuchining ijtimoiy-iqtisodiy tavsifi

Jamiyatning yalpi milliy mahsuloti hisobiga ishlab chiqarishning moddiy ashyoviy omillarigina emas, balki shaxsiy omili – ishchi kuchi, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi ham takror hosil etiladi va sifat jihatdan ancha yuqori darajada takror yuzaga chiqariladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklab va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash demakdir. Ishchi kuchini takror yaratish xodimlarni ishlab chiqarishga jalb etishni, tarmoqlar, korxonalar, hududlar o'rtasida mehnat resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlashni, ularning xodimlarga bo'lgan ehtiyojlari qondirilishini va ayni paytda aholining ish bilan to'la va samarali band bo'lishini ta'minlaydigan ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmni yaratishni ham o'z ichiga oladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish nisbatan mustaqil iqtisodiy va ijtimoiy muammo bo'lib, bu muammo aholining tabiiy harakatlari shaklida namoyon bo'ladi. Shu sababli ishchi kuchini takror hosil qilishning asosi aholining tabiiy ko'payishidir.

Ishchi kuchi resurslarining soni va sifati mamlakat aholisining soni hamda jinsi va yoshi jihatidan tarkibi bilan belgilanadi. Bular esa o'z navbatida aholining tabiiy harakatlanishiga bog'liq bo'ladi.

Respublikada mehnat resurslarining o'rtacha yillik soni 2005 yilda 12,6 mln. kishini tashkil qilgan, bu mamlakat aholisining 51,1 foiziga tengdir.

Iqtisodiyotda band bo'lgan aholining o'rtacha yillik soni 9,0 mln. kishiga yaqin bo'lib, ishchi kuchi resurslari tarkibida 71,3 foizni tashkil qiladi.

Aholining tabiiy harakatlanishi, uni takror ishlab chiqarish xarakteri ko'pgina holatlar bilan mamlakatning industrial taraqqiyoti va urbanizatsiya darajasi, ijtimoiy shart-sharoitlar, madaniyat va maishiy turmush an'analari, aniq tarixiy omillar bilan belgilanadi.

Ular jumlasiga demografiya omilini hisobga olgan holda uy-joy sharoitlarini yaxshilash, bolalarga nafaqalar berish, bolalar muassasalari bilan ta'minlash, homiladorlik va bola tug'ilgandan keyingi ta'tillarni uzaytirish, oilani mustahkamlash, shuningdek, jamoada ma'naviy muhitni yaxshilash kiradi.

2-§. Ishchi kuchi bandligi va uning darajasi

Ishchi kuchini takror hosil qilish, ularning to'la va samarali ish bilan band bo'lish muammosini ham o'z ichiga oladi. Ish bilan to'la band bo'lishni mutlaq ma'noda tushunmaslik kerak. Birinchidan, ishsizlikning ma'lum darajasi iqtisodiyot uchun me'yordagi hol hisoblanadi. Boshqa tomondan ish bilan to'la

band bo'lish mehnatga layoqatli barcha kishilar, albatta umumlashgan (davlat va jamoa korxonalarida) ishlab chiqarishga jalb etilishi zarurligini anglatmaydi.

Ularning bir qismi o'zini oilada xizmat ko'rsatishga, bolalar tarbiyasiga, shuningdek, xususiy korxonalar va shaxsiy yordamchi xo'jalikda mehnat qilishga. Yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanishga bag'ishlashi mumkin. Uchinchidan, ish bilan to'la band bo'lish uning samaradorligi bilan ishchi kuchi resurslaridan g'oyat oqilona foydalanish bilan qo'shib olib borilishi kerak.

Ish bilan samarali band bo'lish ishchi kuchi resurslaridan foydalanishning intensiv turiga tayanishi zarur. Bu vazifani hal qilish ish joylari miqdor va sifat jihatdan mavjud ishchi kuchi resurslari bilan muvozanatlashgan bo'lishini ta'minlashni, ishlab chiqarish hajmini o'stirib borishning ta'sirchan choralarini yaratishni, ish bilan band bo'lish sharoitlari va shakllarini xilma-xil qilishni talab etadi.

Fan-texnika taraqqiyotining jadallashuvi va ishlab chiqarishning intensivlashuvi ishlab turgan korxonalardan ishchi kuchini bo'shatib olish va uni qayta taqsimlash mexanizmiga, aholini ishga joylashtirish, qayta o'qitish va kasb tanlash tizimiga ta'sir ko'rsatadi. Mulkchilikning turli shakllari rivojlangan bozor iqtisodiyoti ishchi kuchi resurslaridan yanada samaraliroq foydalanishga sharoit yaratadi, ularni kam samarali sohalaridan bo'shatib kadrlarga ehtiyoji yuqori bo'lgan samarali tarmoqlar va korxonalarga qayta taqsimlaydi.

3-§. Hozirgi zamon iqtisodiyotida ishsizlik muammosi

Mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni hohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo'lish xarakteri va vujudga kelish sabablariga ko'ra ishsizlik friktsion, tarkibiy, tsiklik, ixtiyoriy, instituttsional, texnologik, hududiy. Yashirin va turg'un turlarga bo'linadi.

Friktsion ishsizlarga ish joyini o'zgartirgan. Yangi yashash joyiga ko'chib o'tish va ishdan bo'shashi munosabati bilan ish izlayotgan, vaqtinchalik mavsumiy ishini yo'qotgan kishilar kiradi.

Friktsion ishsizlik tarkibiy ishsizlik deb nomlanuvchi ikkinchi kategoriyaga osonlik bilan o'tadi. Vaqt o'tishi bilan iste'molchilik talabi va texnologiya tarkibida muhim o'zgarishlar ro'y beradi, bu o'z navbatida ishchi kuchiga bo'lgan umumiy talab tarkibini o'zgartiradi. Bunday o'zgarish natijasida kasblarning ayrim turlariga talab kamayadi yoki umuman talab bo'lmaydi. Oldin mavjud bo'lmagan boshqa yangi kasblarga talab ortadi. Ishchilar bunga tez moslasha olmasligi va uning tarkibi ish joylarining yangi tarkibiga to'liq javob bermasligi sababli tarkibiy ishsizlik kelib chiqadi.

Shunday qilib tarkibiy ishsizlikni iste'molchilik talabi va texnologiyadagi o'zgarishlar tufayli iqtisodiyot tarmoqlarida ro'y beradigan tarkibiy siljishlar keltirib chiqaradi. Friktsion va tarkibiy ishsizlik ishsizlikning tabiiy darajasini tashkil qiladi.

Tsiklik ishsizlik – iqtisodiy tsiklning inqiroz fazasi bilan bog‘liq bo‘lib, ishsizlikning haqiqiy darajasi tabiiy darajadan farqlanishini ko‘rsatadi. Ishsizlikning bu turi majburiy ishsizlik hisoblanadi va tsiklning yuksalish fazasida mavjud bo‘lmaydi.

Ixtiyoriy ishsizlik tabiiy ishsizlik turi bo‘lib, bunda mehnatga layoqatli kishilarning mehnat faoliyatidan o‘z hohishi bo‘yicha chetlashgan. Ya’ni ishlashni hohlamaydigan qismi tushuniladi.

Institutsional (muassasaviy) ishsizlik ham tabiiy ishsizlikning navbatdagi turi hisoblanadi. Ishsizlikning bu turini ishchi kuchi bozori infratuzilmasi amal qilishi hamda shu bozorda talab va taklifni o‘zgartiruvchi omillar keltirib chiqaradi.

Texnologik va hududiy ishsizlik majburiy ishsizlik turlari hisoblanadi.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarishning amal qilishida texnologik usullar bir-birining o‘rniga kirib kelishi bilan birga boradi. Ularning ichida asosiylari mexanizatsiya, avtomatlashtirish, robotlashtirish va informatsion texnologiyani qo‘llash hisoblanadi.

Hududiy ishsizlik tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-psixologik xarakterdagi bir qator kompleks omillar bilan bog‘liq ishsizlik hisoblanadi.

YAshirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to‘liq band bo‘lmalik xarakterli. U o‘z ichiga ishchi kuchining ishlarining to‘liq hajmini bajarmaydigan bir qismini oladi.

Turg‘un ishsizlik mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo‘qotgan, ishsizlik bo‘yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo‘lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo‘lmagan qismini qamrab oladi.

“To‘liq bandlilik” tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo‘lmaligini bildirmaydi. Iktisodchilar friksion va tarkibiy ishsizlikning bo‘lishini tabiiy deb hisoblaydi, shu sababli “to‘liq bandlilik” ishchi kuchining 100 % dan kamini tashkil qiluvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to‘liq bandlilik sharoitida ishsizlik darajasi friksion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo‘ladi. TSiklik ishsizlik nolga teng bo‘lganda to‘liq bandlilik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. “To‘liq bandlilik” sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ham ataladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi bilan bog‘liq bo‘lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini ko‘rsatadi.

Ishsizlikning to‘liq yoki tabiiy darajasi ishchi kuchi bozori muvozanatga erishganda. Ya’ni ishsizlar soni bo‘sh ish o‘rinlari soniga teng kelganda vujudga keladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi kandaydir darajada iqtisodiy jihatdan maqbul hisoblanadi. Chunki “friksion” ishsizlarga mos keluvchi ish o‘rinlarini topish, “tarkibiy ishsizlarga” ham yangi kasbni o‘zlashtirish yoki yangi yashash joyida ish topish uchun ma’lum vaqt kerak bo‘ladi.

“Ishsizlikning tabiiy darajasi” tushunchasi ma’lum bir aniqliklar kiritishni talab qiladi.

Birinchidan, bu tushuncha iqtisodiyot har doim ishsizlikni tabiiy darajasida amal qilishi va shu orqali o'zining ishlab chiqarish imkoniyatini ro'yobga chiqarishini bildirmaydi. Chunki, ko'pincha ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortiq, ayrim hollarda undan past ham bo'lishi mumkin. (Ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o'rindoshlik ishlarida band bo'lish natijasida).

Ikkinchidan, ishsizlikning tabiiy darajasi o'z-o'zicha doimiy miqdor hisoblanishi shart emas, u tarkibiy o'zgarishlar (qonunlar va jamiyat urf-odatlaridagi o'zgarishlar) oqibatida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, 60-yillarda friksion va tarkibiy ishsizlarning muqarrar darajasi ishchi kuchining 4% ni tashkil qildi deb hisoblangan. Boshqacha aytganda, ishchi kuchining 96% band bo'lganda to'liq bandlilikka erishilishi tan olingan. Hozirgi davrda iqtisodchilar ishsizlikning tabiiy darajasi taxminan 5-6% ga teng deb hisoblaydi.

Ishsizlik darajasi ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizi sifatida hisoblanadi.

$$\text{Ishsizlik darajasi} = (\text{Ishsizlar soni} / \text{Ishchi kuchi soni}) \times 100$$

"Ishchi kuchi"ga mehnatga layoqatli va ishlashni hohlagan barcha aholi qatlami kiradi. Ishchi kuchi - ishlovchilar va faol ish qidiruvchilardan iborat bo'ladi. Boshqacha aytganda, band bo'lganlar va ishsizlar ishchi kuchini tashkil qiladi. Ishsizlarga ish bilan band bo'lmagan va faol ish izlayotgan hamda bu haqda tegishli xizmat muassasalariga (mehnat birjalariga) bildirgan kishilar kiradi. Mehnat qilishga layoqatli bo'lib, ishlashni hohlamagan va ish ishlashga harakat qilmaganlar ishsizlar tarkibiga kirmaydi.

Ishsizlik darajasini baholash bilan birga uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur bo'ladi. Chunki ishsizlikning o'zi haddan tashqari yuqori darajasi bilan katta iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari, ishlab chiqarilmagan mahsulot bilan taqqoslanib baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni hohlagan va ishlay oladigan barcha uchun etarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa tovar ishlab chiqarish potentsial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo'qotish yalpi milliy mahsulot (YaMM) hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YaMMning potentsial YaMMdan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, YaMM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

Makroiqtisodiyot sohasidagi taniqli tadqiqotchi A.Ouken ishsizlik darajasi va YaMM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatini matematik ifodalab beradi. Bu nisbat G'arbda Ouken qonuni sifatida tanilgan bo'lib, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga ortiq bo'lsa, YaMM hajmining orqada qolishi 2,5% ni tashkil qilishini ko'rsatadi. 1:2,5 yoki 2:5 bo'lgan bu nisbat, ishsizlikning har qanday darajasi bilan bog'liq ravishda mahsulotning mutlaq yo'qotilish hajmini hisoblash imkonini beradi. Masalan,

2008 yil ishsizlik darajasi 7,5 foizga etgan yoki koʻzda tutilgan 4 foizli tabiiy darjadan 3,5 foiz yuqori boʻlgan. Bu 3,5 foizni Ouken koeffitsientiga (2,5) koʻpaytirib, shu yili YaMM hajmining orqada qolishi 8,75 foizni tashkil qilishini aniqlaymiz. Boshqacha aytganda, agar 2008 yil toʻliq bandlilik sharoitida ishsizlikning tabiiy darajasi taʼminlanganda, YaMM haqiqiy darajasidan 8,75% ga koʻpaygan boʻlur edi. Agar 2008 yil nominal YaMM 330 mlrd. soʻm boʻlgan deb faraz qilsak, ishsizlikning tabiiy darjasiga erishilmaganligi sababli iqtisodiyot 29 mlrd. soʻmlik ($330 \cdot 8,75$) mahsulotni yoʻqotgan boʻladi.

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy xajmi potentsial hajmidan ortib ketishi ham mumkin. Bunday xol ishsizlik darajasi tabiiy darjadan ham past boʻlgan davrlarda roʻy beradi. Ishlab chiqarishga ishchilarning qoʻshimcha smenalarini jalb qilish, kapital uskunalardan oʻrnatilgan meʼyorlardan yuqori darajada foydalanish, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va oʻrindosh ishlarda band boʻlish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Ishsizlik - bu nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy oqibatlarga ham ega boʻladi. Turgʻunlik (depressiya) fazasi ishchi kuchining faoliyatsizligiga sabab boʻladi, faoliyatsizlik esa malakaning yoʻqolishiga hamda ijtimoiy va siyosiy tartibsizliklarga olib keladi.

4-§. Oʻzbekistonda bandlik muammosi va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash

Bozor munosabatlariga oʻtish davrida davlatning ijtimoiy siyosati faqat aholining manfaatlarini ishonchli ravishda himoya qilishdangina iborat boʻlmasdan, balki mehnatga yaroqli aholining ish bilan bandligini taʼminlashni ham oʻz ichiga oladi. Ayniqsa, aholining oʻsishi yuqori surʼatlar bilan borayotgan va oʻziga xos aholi tarkibiga ega boʻlgan bizning Respublikada ish bilan bandlik masalasi eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Iqtisodiy islohotlar davrida ushbu masalani hal etish uchun Respublikada bir qator tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan.

Birinchidan, keng faoliyat turlari, shuningdek yakka tartibdagi tadbirkorlikni kengaytirish uchun sharoit yaratish. Birinchi navbatda qishloq xoʻjalik xom ashyosini qayta ishlash, xalq isteʼmol mollarini, mahalliy xom ashyodan qurilish materiallari tayyorlovchi xususiy kichik korxonalarni faol rivojlantirishni ragʻbatlantirish.

Prezidentimiz I.Karimov taʼkidlab oʻtganidek "...kichik, oʻrta va xususiy tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishda nafaqat hal qiluvchi mavqe egallashi, ayni vaqtda uning aholi farovonligi va daromadlari ortishida, ishsizlik muammosini echishda ham muhim omilga aylanishiga erishmogʻimiz lozim"¹.

¹ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. T.: Oʻzbekiston, 2000. 17-bet.

Respublikada davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha ishlab chiqilgan dasturlarning amalga oshirilishi natijasida 2007 yilgacha bo'lgan davr davomida qo'shimcha 1215 ming kishini ish faoliyatiga jalb qilish ko'zda tutilgan.

Ikkinchidan, xizmat sohasini rivojlantirish, aholiga ko'rsatiladigan ijtimoiy-maishiy xizmat va qurilish bo'yicha xizmat turlarini ancha kengaytirish. Bunda ham qishloq joylarda xizmat sohasini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Uchinchidan, qishloqda keng tarmoqli ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratib, shu orqali yangi ish joylarini ochish. Yangi ishlab chiqarishlarni vujudga keltirish.

Bu vazifalarni amalga oshirish uchun Respublikada qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish bo'yicha ishlar uzluksiz davom ettirilmoqda.

To'rtinchidan, ishdan bo'shagan xodimlarni qayta tayyorlash va qayta o'qitishni tashkil etishni tubdan o'zgartirish. Bunda ishdan bo'shayotgan va ixtisosi bo'lmagan shaxslarga qisqa davrda, bozor iqtisodiyotiga hamda iqtisodiyotning o'zgarib borayotgan tuzilishiga muvofiq keluvchi kasbkorni o'rgatishga e'tibor qaratish. Shu maqsadda maxsus maslahat va o'quv markazlari, biznes maktablarning keng tarmog'ini yanada rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Beshinchidan, vaqtincha ishga joylashtirish imkoni bo'lmagan mehnatga yaroqli aholini davlat tomonidan ishonchli ravishda ijtimoiy himoyalash. Bu siyosat ularning o'ta zarur ehtiyojlarini qondirish va kafolatli tirikchilik manbalariga ega bo'lishga qaratiladi.

Aholining ish bilan bandligi masalasi ko'p qirrali bo'lib, u barcha odamlarga o'z qobiliyatlarini ishga solish, o'z ehtiyojlarini qondirish uchun dastlabki teng imkoniyatlarni ta'minlovchi davlat va bozor mexanizimini vujudga keltirish; ishchi kuchini unumli va samarali ish bilan band qilish; zarur hollarda ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari o'rtasida qayta taqsimlash kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi.

Xulosalar

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish jarayonini tadqiq etish uning miqdoriy va sifat jihatlarini ajratishni taqozo etadi. Ishchi kuchining miqdori mamlakat aholisining mehnat faoliyatiga layoqatli bo'lgan qismi orqali ifodalanib, u ishchi kuchi resurslari deb ham ataladi.

2. Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklab va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash demakdir.

3. Ishchi kuchi migratsiyasi murakkab jarayon bo'lib, turli omillar ta'siri ostida (masalan, ish haqi darajasidagi o'zgarishlar, ishsizlik va h.k.) ishchi

kuchining bir hududdan boshqa bir hududga ko'chib o'tishini bildiradi. Migratsiya ikki darajada. Ya'ni mamlakat ichida va xalqaro darajada ro'y berishi mumkin.

4. Iqtisodiyotning barqarorligi va sog'lomligini aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan biri ishsizlik darajasi hisoblanadi. Biroq, har qanday mamlakatda doimiy ravishda ma'lum darajada ishsizlik mavjud bo'ladi. Umuman olganda, mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo'lish xususiyati va vujudga kelish sabablariga ko'ra ishsizlik friksion, tarkibiy, tsiklik, institutsional, texnologik, regional. Yashirin va turg'un ishsizlik turlariga bo'linadi.

5. «To'liq bandlilik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutloq mavjud bo'lmasligini bildirmaydi. Chunki, friksion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishini tabiiy deb hisoblanadi, shu sababli «to'liq bandlilik» ishchi kuchining 100% dan kam qismini tashkil qiluvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to'liq bandlilik sharoitida ishsizlik darajasi friksion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo'ladi. Tsiklik ishsizlik nolga teng bo'lganda to'liq bandlilik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. «To'liq bandlilik» sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ham ataladi.

6. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlarini ishlab chiqarilmagan mahsulot bilan taqqoslanib baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni xohlagan va ishlay oladigan barcha uchun etarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish potentsial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo'qotish YaIM hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YaIMning potentsial YaIMdan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, YaIM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishchi kuchini takror hosil qilish – insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash demakdir.

Ishsizlik – mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni hohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Friksion ishsizlik – malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o'rinlar bo'shashini kutayotganlar.

Tarkibiy ishsizlik – ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.

TSiklik ishsizlik – iqtisodiy tsiklning inqiroz fazasi bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan ishsizlik.

Ishsizlik darajasi – ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.

Ouken qonuni – ishsizlik darajasi va YaMM hajmining orqada qolishi o‘rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish deganda nimani tushunasiz va uning xususiyatlari qanday?
2. Ishchi kuchining sifati nima? U qanday omillarga bog‘liq? Fan-texnika taraqqiyotida ishchi kuchining sifatiga qanday talablar kuchayadi?
3. Ish bilan to‘la bandlik nima uchun nisbiy ma’noda tushuniladi?
4. Qanday qilib ishchi kuchidan samarali foydalanishga erishiladi?
5. Ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?

10-BOB. HOZIRGI ZAMON BOZOR IQTISODIYOTINI TARTIBGA SOLISHDA MOLIYA-BANK TIZIMINING ROLI

1-§. Bozor iqtisodiyotini makroiqtisodiy tartibga solishda moliyaning roli va vazifalari

Takror ishlab chiqarish jarayonida vujudga kelib, rivojlanadigan turli xil o‘zaro bog‘liq aloqalar pul vositasida amalga oshiriladi. Pul vositasida takror ishlab chiqarishning bir bosqichdan boshqasiga o‘tiladi hamda ma‘lum bir maqsadga qaratilgan ijtimoiy fondlar vujudga keltiriladi. Bu fondlar o‘z navbatida takror ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishini va uning kengaytirilishini ta‘minlaydi. Yalpi milliy mahsulotni yaratish, taqsimlash va undan foydalanish jarayonida pul mustaqil harakat qilib, turli xo‘jalik yurituvchi bo‘g‘inlar, uy xo‘jaliklari va davlatning pul mablag‘lari fondini tashkil etadi. Pul fondlari hosil bo‘lish manbalari va amal qilish xarakteri, maqsadlari va foydalanish usullariga qarab moliya va kredit shakllarini oladi.

Moliyaviy munosabatlar ko‘p qirrali bo‘lib, iqtisodiy munosabatlarning muhim sohasini tashkil qiladi.

Moliya iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag‘laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar tizimi bo‘lib, uning vositasida turli darajada pul mablag‘lari fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Moliya iqtisodiyot doirasida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir qator vazifani bajaradi.

Iqtisodiy jarayonlarni, tadbirlarni moliyaviy ta‘minlash va unga xizmat ko‘rsatish vazifasini bajaradi.

Moliyaning taqsimlovchi vazifasi, moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan yalpi milliy mahsulotni, ayniqsa, uning milliy daromadni tashkil qiluvchi qismini davlat va mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, iqtisodiyot tarmoqlari, moddiy ishlab chiqarish sohalari, mamlakat hududlari o‘rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda namoyon bo‘ladi. Bundan milliy daromadning bir qismi korxona va aholi daromadlaridan turli xil soliqlar olish, renta va bojxona to‘lovlari, aktsiz yig‘inlari kabilar orqali davlat qo‘lida to‘planadi. O‘z qo‘lida to‘plangan milliy daromadning katta qismini davlat moliya vositasida aholining ijtimoiy madaniy ehtiyojlariga (uy joy qurilishi, tibbiyot xizmati, maorif, nafaqa, stirendiya va shu kabilar to‘plashga), daromadlar darajasini ushlab turishga, milliy mudofaaga, atrof-muhitni muhofaza qilish va shu kabilarga sarflaydi.

Moliyaning rag‘batlantiruvchilik vazifasi, birinchidan. Yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash jarayonida, ikkinchidan, pul fondlarini tashkil qilish va sarflash mexanizmi vositasida amalga oshiriladi. Ikki holda ham moliya ishlab

chiqarish samaradorligiga, uning pirovard natijasiga, mahsulot sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Moliyadan ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol ustidan nazorat qilish vositasi sifatida foydalaniladi. Moliyaviy nazorat korxona (firma)larning moliya intizomiga rioya qilish uchun moddiy javobgar bo'lish tizimi, turli soliqlar undirib olish va mablag' bilan ta'minlash tizimi orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy munosabatlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar jamiyatning moliya tizimini tashkil qiladi. Moliya tizimi korxonalar (tarmoqlar) va umumdavlat moliyasini o'z ichiga oladi.

Korxona va tarmoqlar moliyasi ulardagi takror ishlab chiqarish jarayonida hamda alohida fondlar yaratish yo'li bilan xodimlarning ijtimoiy ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Umumdavlat moliyasi davlat byudjetini, ijtimoiy sug'urta fondini hamda davlat mol-mulk va shaxsiy sug'urta fondini o'z ichiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lgan davlat byudjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi. Davlat byudjeti - bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir. Davlat daromadlari va xarajatlarining asosiy qismi davlat byudjeti orqali o'tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy vazifalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir.

Umumdavlat byudjeti bilan birga hokimiyat quyi organlarining (viloyat, tuman va shahar) byudjeti ham mavjud bo'ladi. Bu mavjud moliyaviy resurslarni ancha to'laroq jalb qilish va ulardan samarali foydalanish imkonini beradi. Hokimiyat quyi organlari byudjetining daromadlari o'z hududidagi korxonalar daromadidan, aholidan olinadigan soliqlar va mulk soliqlari orqali shakllanadi.

Ularning daromadi qisman davlat byudjetidan beriladigan subsidiyalar hisobiga ham to'ldiriladi. Hokimiyat quyi organlari byudjet mablag'lari tegishli hududda ta'lim, sog'liqni saqlash, obodonchilik va yo'l qurilishi kabi ishlarga sarflanadi.

Davlat mol-mulk va shaxsiy sug'urtasi umumdavlat moliyasining keyingi bo'g'ini hisoblanib, mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar va fuqarolarga joriy qilinadi. U majburiy va ixtiyoriy bo'lishi mumkin. Bu maqsadlar uchun fondlar korxona va aholining to'lovlari hisobiga shakllanadi. Fond mablag'lari mol-mulk sug'urtasiga va shaxsiy sug'urtaga pul to'lashni ko'zda tutadi.

Shaxsiy sug'urta aholining pul jamg'armalarini tashkil qilish shakllaridan biri bo'lib ham xizmat qiladi.

Jamiyat moliya tizimi ijtimoiy siyosiy va ma'rifiy ishlar bilan shug'ullanuvchi tashkilot va muassasalarning moliyasini ham o'z ichiga oladi. Kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, yoshlar, xotin-qizlar, faxriylar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, sport jamiyatlari va boshqa ilmiy-ma'rifiy

jamiyatlarning ham o'ziga xos moliyasi mavjud bo'ladi. Bunday ijtimoiy tashkilotlarning moliyaviy resurslarining manbai tashkilot a'zolarining kirish puli va badallari, tijorat faoliyatidan kelgan daromad, homiylar ajratgan yoki xayriya qilgan mablag'lardan iborat bo'ladi. Jamiyat moliya tizimida maxsus va xayriya fondlari ham alohida o'rin tutadi. Bu fondlar turli xo'jalik sub'ektlari va aholining pul mablag'larini aniq bir maqsad yo'lida birlashtiradi va ishlatadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan jamiyat moliya tizimida turli xil sug'urta (ijtimoiy sug'urta, tibbiy sug'urta) fondlari va byudjetdan tashqari moliya fondlari (pensiya fondi, aholini ish bilan ta'minlash fondi, tabiatni muhofaza qilish fondi, tarixiy yodgorliklarni saqlash fondi, tadbirkorlarga ko'mak berish fondi va boshqalar) ning ahamiyati ortib boradi.

2-§. Davlat xarajatlarining turlari va ularning iqtisodiyot umumiy holatiga ta'siri

Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini taqozo qiladi. Lekin ko'pchilik hollarda davlat byudjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi kuzatiladi, buning oqibatida byudjet taqchilligi tez sur'atlar bilan o'sadi. Bu holning sabablari turli xil bo'lib, ular ichida, davlatning jamiyat hayotidagi rolining uzluksiz o'sib borishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarining kengayishi alohida o'rin tutadi.

Byudjet taqchilligining o'sishi mutlaq miqdorda va uning yalpi milliy mahsulot (YaMM) ga nisbatida aniq namoyon bo'ladi. 2001 yildan buyon Respublikamizda davlat byudjeti kamomadi kamayish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Oxirgi olti yil ichida o'rtacha hisobda davlat byudjeti taqchilligi YAIMga nisbatan 0,6% ni tashkil etdi. Daromadlarning xarajatlardan doimiy kamligi davlat byudjeti daromadlar qismini xarajatlar qismiga nisbatan kamroq pasayishi hisobiga qisqartirishga erishilmoqda.

Byudjet taqchilligining o'zgarishi xo'jalik kon'yunkturalaridagi joriy tebranishlar, ishlab chiqarishdagi davriy inqiroz va yuksalishlarni ham aks ettiradi, inqirozlar davrida davlat byudjet mablag'lari hisobidan iqtisodiyotning ma'lum sohalarini ushlab turishga, umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan tarmoqlarda investitsiyalar hajmini saqlab turishga majbur bo'ladi.

Byudjet taqchilligini moliyalashtirish (qoplash) ning muhim sharoiti davlat krediti bo'lib hisoblanadi. Davlat krediti deganda, davlat qarz oluvchi yoki kreditor sifatida chiquvchi barcha moliyaviy iqtisodiy munosabatlar yig'indisi tushuniladi.

Moliyaviy resurslarni davlat qarz olishning asosiy shakli - bu davlat zayomlarini chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar, savdo va sanoat kompaniyalarining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qiladi.

Davlat o'z majburiyatlarini nafaqat xususiy sektorda joylashtirishi, balki ularni Markaziy bankda hisobga olishi ham mumkin. Bunda bank muomalaga

pulning tovar hajmi ko'payishi bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimcha massasini chiqaradi. Mazkur holda, davlat byudjetini moliyalashtirish pul muomalasiga to'g'ridan-to'g'ri inflyatsion ta'sir ko'rsatadi. Pul massasi o'sishi jamiyat haqiqiy boyligining ko'payishi bilan birga bormaydi.

Davlat qarzlarining to'xtovsiz ko'payib borishi, milliy daromadni foiz to'lovlari shaklida tobora ko'proq qayta taqsimlanishga olib keladi.

Katta byudjet taqchilligi va davlat majburiyatlari bo'yicha foiz to'lovlari o'sish sharoitida, davlat qarzlarini to'lash vaqtini imkon darajada uzaytirishga harakat qiladi. Buning uchun turli xil usullardan foydalanish mumkin. Jumladan, davlat o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, o'rta va uzoq muddatli zayomlarga almashtiradi. U o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini ancha yuqori foiz bo'yicha yangi, uzoq muddatli zayomlar chiqarish hisobiga ham sotib olishi mumkin. Bunday turdagi tadbirlar qisqa davrli samara berishi va vaqtincha davlatning moliyaviy ahvolini engillashtirishi mumkin, chunki u odatda kelgusida foiz stavkasining oshishi va qarzlar umumiy miqdorining o'sishi bilan bog'liq.

Xo'jalik hayoti baynalminallashuvi jarayonlarining tez o'sishi, xalqaro kreditning jadal rivojlanishi natijasida davlat o'ziga zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni jalb qilish uchun bo'sh pul mablag'larining milliy chegaradan tashqaridagi manbaalaridan faol foydalanadi. Buning natijasida **tashqi qarz** vujudga keladi.

Shunday qilib, davlat zarur moliyaviy resurslarini ham ssuda kapitallarining milliy bozoridan va tashqi bozoridan qarz oladi.

Xalqaro kreditning tez o'sishi kapitalning mamlakatlararo migratsiyasi, mamlakat va hududlar iqtisodiy o'zaro bog'liqligi chuqurlashuvining muqarrar natijasi hisoblanadi. Xalqaro kredit moliyaviy resurslarni ham xususiy sektorning ehtiyojlarini qondirish, ham davlat byudjeti taqchilligini qoplash uchun jalb qilish imkoniyatini sezilarli kengaytiradi. Shu bilan birga tashqi qarzlarining o'sishi bir qator boshqa muammolarni keltirib chiqaradi. Ulardan asosiysi, milliy vositalar bilan nazorat qilib bo'lmaydigan ham kreditor va ham debitor mamlakatlar iqtisodiyotining kuchayib boruvchi bog'liqligi hisoblanadi.

3-§. Inflyatsiya, uning sabablari va turlari

Inflyatsiya makroiqtisodiy beqarorlikning ko'rinishlaridan biri hisoblanadi.

Inflyatsiya tushunchasi birinchi marta G'arbiy Amerikada, (1861-1865 yillardagi fuqarolar urushi davrida) ishlatila boshlagan va qog'oz pul muomalasining ko'payib ketishi jarayonini bildirgan. Iqtisodiy adabiyotlarda inflyatsiya tushunchasi XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi.

Inflyatsiya – bu qog'oz pul birligining qadrsizlanishi va shunga mos ravishda tovar narxlarining o'sishidir.

Inflyatsiya bozor xo'jaligining har xil sohalarida takror ishlab chiqarish nomutanosibliklari keltirib chiqaradigan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir.

Qog'oz pul tovarlarga, oltinga va xorijiy valyutalarga nisbatan qadrsizlanadi.

Inflyatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan aniqlanadi. Masalan, iste'mol tovarlariga narx indeksi 2007 yil 113, 6; 2008 yil - 118,3 ga teng bulsa, inflyatsiya sur'ati quyidagicha bo'ladi.

$$\text{Inflyatsiya sur'ati} = \frac{118,3 - 113,6}{113,6} * 100 = 4,1\%$$

Kelib chiqish sabablari va o'sish sur'atlariga qarab, inflyatsiyaning bir qancha turlarini mavjud.

Talab inflyatsiyasi. Narx darajasining an'anaviy o'zgarishi jami talab ortiqchaligi bilan tushuntiriladi. Iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasi mahsulotning real hajmini ko'paytirib ortiqcha talabni qondira olmaydi. Chunki barcha mavjud resurslar to'liq foydalanilgan bo'ladi. Shu sababli bu ortiqcha talab narx oshishiga olib keladi va talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi.

Taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya ishlab chiqarish xarajatlari va bozordagi taklif o'zgarishi natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi keltirib chiqadigan inflyatsiya, mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlar ko'payishi hisobiga narxlar oshishini bildiradi.

Mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining ortishi iqtisodiyotda foydani va mahsulot hajmini qisqartiradi. Natijada tovarlar taklifi ham qisqaradi. Bu o'z navbatida narxlar darajasini oshiradi. Ishlab chiqarish xarajatlari nominal ish haqi, xom ashyo va energiya narxlarining o'sishi hisobiga ortib boradi.

Inflyatsiyaning a) me'yoridagi; b) o'rmalab boruvchi v) giperinflyatsiya kabi turlari ham mavjud. Inflyatsiyaning birinchi turida narxlar yiliga 10 foizgacha, ikkinchisida 20 dan 200 foizgacha, uchinchisida, 200% dan ortiq miqdorda miqdorda o'sishi kuzatiladi.

Prognoz qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya farqlanadi. Kutilayotgan inflyatsiya va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, kutilmagan inflyatsiyani oldindan aytib bo'lmaydi. Birinchi holda inflyatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib uni sezilarli darajada yumshatish mumkin. Ikkinchi holda narxlar kutilmagan o'sishi natijasida mamlakat iqtisodiy ahvolidan sezilarli yomonlashuvi ro'y berishi mumkin.

4-§. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi va uni isloh qilishning asosiy yo'nalishlari

Banklar kredit munosabatlariga xizmat qilib, kreditning har xil shakllarini o'z ichiga olib, kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi.

Bank tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga Markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarining tarmoqlarini oladi. "Markaziy bank

boshchiligida hamda keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklar ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish...” ustuvor yo‘nalishlardan hisoblanadi¹.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki (1), Markaziy bank (2), bankirlar banki va (3) ijtimoiy bank hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinchidan, ko‘pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona Markaziy bankdan iborat bo‘lib, u o‘tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o‘rnatiladi.

Ikkinchidan, Markaziy bank banklar va jamg‘arma muassasalaridan qo‘yilmalarni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sababga ko‘ra Markaziy bank “bankirlar banki” deyiladi.

Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat qilmaydi, davlatning butun iqtisodiyot holatini yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko‘maklashadi.

Markaziy bank ko‘plab **xilma-xil vazifalarni** bajaradi.

Birinchidan, boshqa bank muassasalarining majburiy ehtiyotlarini saqlaydi. Bu ehtiyotlar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin-valyuta zahiralarini saqlash vazifasini ham bajaradi.

Ikkinchidan, cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta’minlaydi va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi.

Uchinchidan, davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi.

To‘rtinchidan, barcha banklar faoliyatini muvofiqlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Beshinchidan, xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlaydi.

Oltinchidan, pul taklifi ustidan nazorat qilish ma’suliyatini oladi, muomalaga milliy valyutani chiqaradi. Iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muomalasini tartibga soladi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishni ta’minlaydigan tadbirlarga ustunlik beriladi.

Banklar o‘z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas’ul hisoblanadi va shu sababli pul-kredit operatsiyalari ko‘proq ularning iqtisodiy foydaliligiga va samaradorligiga qarab beriladi.

Tijorat banklari o‘zlarining xo‘jalik mavqeiga ko‘ra aktsionerlik tiridagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko‘ra, faoliyatning biron bir turiga xizmat ko‘rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo‘lishi mumkin.

¹ Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. -T.: O‘zbekiston, 1999, 120-bet.

Tijorat banklar sanoat, savdo va boshqa xil korxonalarni omonat tarzida jalb etilgan pul mablag‘lari hisobidan kreditlaydi, korxonalar o‘rtasida hisob-kitobni amalga oshiradi, shuningdek vositachilik va valyuta operatsiyalari bilan shug‘ullanadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati” to‘g‘risidagi Qonunida aytilishicha, tijorat banklari va aktsiyali pay asosida tashkil topgan xususiy banklar bo‘ladiki, ular “kredit hisob-kitob va o‘zga xil bank xizmatini ko‘rsatadilar”. Tijorat banklar faoliyatining asosiy maqsadi foyda chiqarib olishni ko‘zda tutadi. Tijorat banklari daromadining manbai mijozlarining bank xizmati uchun to‘lovi va aktivlardan-zayom, kredit, qimmatli qog‘ozlardan olinadigan foiz hisoblanadi.

Ixtisoslashgan tijorat banklar – iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida pul-kredit operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi. Jumladan Respublikamizda sanoat qurilish banki-sanoat, transport, aloqa va moddiy texnika ta‘minoti sohalarida; Zamin, g‘alla, paxta banklar – agrosanoat majmuasi tarmoqlari va sohalarida; Tadbirkor banki kichik va xususiy biznes, kooperativ va yakka tartibdagi mehnat faoliyati sohasida pul-kredit operatsiyalarini amalga oshiradi.

Xalq banki - mamlakatda omonat ishlarini tashkil etishni, naqd pulsiz hisob-kitob qilishni va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirishni, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berish kabi operatsiyalarni ta‘minlaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxona va muassasalarga kreditlar beradi, qo‘shma korxonalarga kredit berishda qatnashadi, yig‘ma valyuta rejasi ijrosini, valyuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek, tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta‘minlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashishi bo‘yicha **investitsion** va **ipoteka** banklarini ajratib ko‘rsatish lozim.

Investitsion banklar - maxsus kredit muassasalari bo‘lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo‘li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan davlat va tadbirkorlar) ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar o‘zlarining qimmatli qog‘ozlarini chiqarish yo‘li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to‘playdi va ularni korxona (milliy va chet el) lar aktsiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar to‘liq investorlar manfaatlarini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo‘yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklar – bu ko‘chmas mulk (yer va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalar. Ipoteka bankning resurslari o‘zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Barcha tijorat banklari zahiralarining hajmi va tarkibi bo'yicha Markaziy bank tomonidan o'rnatiladigan ma'lum talablarga javob berishi zarur.

Bugungi kunda Respublika hududida mulkchilikning turli shaklidagi 30 dan ziyod tijorat ixtisoslashgan banklar va ularning 3,7 mingdan ko'proq filiallari faoliyat qilib turibdi. Shulardan uchitasi (tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, xalq banki va "Asaka" bank) davlat tasarrufidagi bank hisoblanadi. Ulardan 22 bank (73%) aktsionerlik jamiyati, 8 tasi (27%) mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklidir. Shundan ikkitasi qo'shma bank ("O't-bank" va "Xususiylashtirishbank") mavqeiga ega.

O'zbekistonda tijorat banklarning rivojlanishi dastlab iqtisodiyotning alohida sohalariga xizmat qiladigan ixtisoslashgan banklar tashkil etilishida boshlangan bo'lsa, keyinchalik (1995 yildan) ixtisoslashgan kredit-moliya muassasalarini tashkil etishga kirishildi. Shu asosda "Biznes fond", "Madad" sug'urta va investitsiya kompaniyalari kabi ixtisoslashgan moliya-kredit muassasalari tashkil etildi.

Xulosalar

1. Moliya milliy iqtisodiyot va aholi farovonligining o'sishini aks ettirib, korxonalar ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi va ularning jahon bozoridagi raqobatbardoshligini oshishini rag'batlantiradi, ishlab chiqarish tuzilmasini, tarmoqlararo va hududiy nisbatlarni shakllantiradi.

2. Moliyaviy munosabatlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar jamiyatning moliya tizimini tashkil qiladi. Moliya tizimi o'z ichiga turli darajadagi byudjetlarni, ijtimoiy, mol-mulk va shaxsiy sug'urta fondlarini, davlatning valyuta zahiralarini, korxona va firmalar, tijorat va notijorat tuzilmalarining pul fondlarini, boshqa maxsus pul fondlarini oladi.

3. Umumdavlat moliyasi davlat byudjetini, ijtimoiy sug'urta fondini hamda davlat mol-mulkiy va shaxsiy sug'urtasi fondini o'z ichiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lmish davlat byudjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi.

4. Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini taqozo qiladi. Lekin ko'pchilik hollarda davlat byudjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi kuzatiladi, buning oqibatida byudjet taqchilligi tez sur'atlar bilan o'sadi.

5. Byudjet taqchilligi asosan davlat qimmatli qog'ozlarini sotish, nobyudjet fondlari (sug'urta fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondi)dan qarz olish ko'rinishidagi davlatning ichki va tashqi qarzlari hisobiga qoplanadi.

6. Davlat byudjeti daromadlar qismining asosiy manbai bo'lib soliqlar hisoblanadi. Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida, sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi.

7. Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar odatda progressiv (o'sib boruvchi), proporsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo'linadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Moliya – pul fondlarining harakati. Ya'ni ularning shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanilishi bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan munosabatlar.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalardir.

Davlat byudjeti – davlat xarajatlari va ularni moliyaviy ta'minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.

Byudjet taqchilligi – byudjet xarajatlarining daromadlar qismidan ortiqcha bo'lishi natijasida vujudga kelgan farq.

Pul muomalasi – tovarlar aylanishiga hamda notovar xarakteridagi to'lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning harakati.

Pul tizimi – tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan, mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish shakli.

Inflyatsiya – qog'oz pul birligining qadrsizlanishi.

Kredit – bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun qarzga berish.

Foiz normasi (stavkasi) – foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.

Banklar – kredit munosabatlariga xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasalar.

Bank operatsiyalari – mablag'larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Bank foydasi – olingan va to'langan foiz summolari o'rtasidagi farq.

Bank foyda normasi – bank sof foydasining uning o'z kapitaliga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Moliyaning iqtisodiy mazmunini tushuntiring va uning iqtisodiy vazifalarini bayon qiling.

2. Jamiyat va davlat moliya tizimlari asosiy bo'g'inlarining tavsifini bering. Moliya tizimida davlat byudjetining o'rni qanday?

3. O'zbekiston davlat byudjeti mablag'larining shakllanish va taqsimlanish xususiyatlari to'g'risida mulohaza yuritng.

4. Davlat byudjeti milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashda qanday rol o'ynaydi? Bunda qanday usullardan foydalaniladi?

5. Byudjet taqchilligi nima? Ijobiy va salbiy byudjet taqchilligini tushuntiring.

6. Soliqlarning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning turlarini asosiy vazifalarini ko'rsating.

7. O'zbekistonda byudjet va soliq tizimini isloh qilish qanday yo'nalishlarda amalga oshirilishi ko'zda tutilgan?

11-BOB. ISHLAB CHIQARISHNING BAYNALMINALLASHUVI. O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTINING JAHON XO‘JALIGIGA QO‘SHILISHI (KIRIB BORISHI)

1-§. Ishlab chiqarishning baynalminallashuvi va xalqaro mehnat taqsimoti

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojlanishining eng muhim xarakterli xususiyatlaridan biri - turli mamlakatlar va xo‘jalik regionlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlarning o‘sib borishi hisoblanadi.

Jahon xo‘jaligida har bir o‘zgarishlar (jahon bozoridagi narxlar harakati va alohida mamlakatning eksport imkoniyatidan tortib dunyo iqtisodiyotidagi tarkibiy siljishlar va xalqaro monopoliyalar faoliyatigacha) dunyodagi barcha mamlakatlar manfaatini o‘ziga tortadi. Mamlakatning savdo, ishlab chiqarish, valyuta moliya sohalaridagi jahon tamoyillariga bog‘liqlik ob‘ektiv reallik hisoblanadi. Hozirgi davrda har qanday mamlakatni uning iqtisodiyoti qanday rivojlangan bo‘lishidan qat’iy nazar, jahon xo‘jaligi aloqalariga jalb qilmasdan uning to‘la qonli iqtisodiy rivojlanishini ta’minlash mumkin emas.

Shu sababli Prezidentimiz I.Karimov “Mamlakatning jahon xo‘jalik aloqalarida, xalqaro mehnat taqsimotida keng miqyosda ishtirok etishi ochiq turdagi iqtisodiyotni barpo etishning asosidir”¹, deb ta’kidlaydi.

Dunyo bir-biridan maqsadlari, amal qilish mexanizmi bilan farqlanuvchi turli xil ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, xalqaro guruhlariga bo‘lingan. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi. Yaqin vaqtlargacha bizning adabiyotimiz sotsializm dunyosi, kapitalizm dunyosi va uchinchi dunyo mamlakatlari degan tushunchani singdirib keldi.

Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlashga umumiy asosda yondashib xo‘jalik tizimlarining xususiyatlariga mos ravishda davlatlarning uchta guruhini ajratib ko‘rsatish mumkin: rivojlangan, bozor iqtisodiyotida rivojlanayotgan va bozor iqtisodi mavjud bo‘lmagan mamlakatlar. Rivojlanganlik darajasi bo‘yicha ham o‘z navbatida uchta guruh farqlanadi: kam, o‘rtacha va yuqori rivojlangan mamlakatlar. Shimoliy-sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar, yuqori daromadli neft eksport qiluvchi mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, Quvayt va boshqalar) eng kam rivojlangan mamlakatlar, shu jumladan, eng kambag‘al mamlakatlar (CHad, Bangladesh, Efiopiya), har xil hududiy ittifoqlar va baynalminal guruhlariga ajratiladi.

Bu barcha turli-tumanlik bir butun yaxlitlikka o‘zaro iqtisodiy bog‘liqlikning har xil jixatlari orqali tortiladi. Hozirgi xo‘jalik aloqalarining chuqurlashib borayotganligi baynalminallashuvining kuchayishi hamda fan-

¹ Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. T.: O‘zbekiston, 1999, 267-bet.

texnika taraqqiyotining keng qamrovli xarakteri, aloqa va kommunikatsiya vositalarining butunlay yangi roli sharoitida milliy iqtisodiyot o'z-o'zini ta'minlash orqali samarali amal qilish mumkin emas.

Jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi shunday davrlarga to'g'ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan o'sib chiqadi, ishchi kuchi migratsiyasi kuchayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakllanish jarayoni tezlashadi. Bu shundan guvohlik beradiki, xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvini ko'p jihatdan ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish mantiqi taqozo qiladi. Ya'ni u milliy chegaradan o'sib chiqadi va ob'ektiv ravishda ishlab chiqarishning baynalminallashuvini zarur qilib qo'yadi.

Milliy xo'jaliklar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar negizida shakllangan jahon xo'jaligi asosida xalqaro mehnat taqsimoti yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo'naltirilgan **xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarning** shakllanishiga olib keladi.

Dastlabki vaqtlarda xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosan tabiiy sharoitlardagi tafovutlarga asoslangan edi. Binobarin, faqat sanoat to'ntarishidan keyin. Ya'ni ishlab chiqaruvchi kuchlar baynalminal xususiyat kasb etib, milliy xo'jaliklar doirasidan tashqariga o'sib chiqa boshlagach, ularning negizidan barqaror mehnat taqsimoti va jahon bozori tarkib topadi. Hozirgi vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti turli ijtimoiy tizimlarni o'z ichida oluvchi umumjahon xo'jaligi doirasida rivojlanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimoti va ayirboshlashda qatnashayotgan mamlakatlar bir xil sharoitda emas. Bu hol ularning turli jo'g'rofiy ahvoli, tabiiy resurslarining tarkibi va miqdori, rivojlanish ko'lami, darajasi va iqtisodiyotini tuzilishi, ichki bozorning hajmi bilan belgilanadi.

Ana shu farqlar sababli ayrim mamlakatlarda bir xil tovarlarni ishlab chiqarishdagi xarajatlar darajasi ham turlicha bo'ladi. Shuning uchun har bir mamlakat o'zi nisbatan qulayroq, kamroq xarajat bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni boshqa mamlakatlarga sotishga va aksincha, jahon bozoridan o'zidan ishlab chiqarish uchun xarajat ko'proq bo'ladigan yoki tabiiy yoxud boshqa sharoitlarga ko'ra umuman ishlab chiqarib bo'lmaydigan tovarlarni sotib olishga intiladi.

Tovarlar mamlakatlar o'rtasida jahon narxlari asosida ayirboshlanadi. Ular baynalminal qiymatga asoslanadi. Buning ma'nosi shuki, ijtimoiy zaruriy baynalminal mehnat sarflari jahon bozorida e'tirof qilinadi.

Umuman olganda, jahon narxlarining tashkil topishi odatda, sof holida amalga oshmaydi. Baynalminal qiymatning hosil bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi maxsus omillar jahon narxlariga ta'sir qiladi. Tashqi savdo va valyuta cheklashlari, valyutalar qiymatining o'zgarib turishi, xalqaro monopoliyalar siyosati, birjadagi chayqovchiliklar va hakazolar shular jumlasidandir. Shu sababli

ayrim mamlakatlarning jahon bozoridagi raqobatlashuv qobiliyatidagi farqlar, pirovard natijada mehnat unumdorligining milliy darajadagi farqlarini aks ettiradi.

Rivojlangan mamlakatlarda keyingi o'n yilliklarda yangi texnologik asoslarga o'tish jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi bilan birga bordi. Takror ishlab chiqarish jarayonlarining baynalmillashuvi o'zining har ikkala shaklida: integratsion (milliy xo'jaliklarning yaqinlashuvi, o'zaro moslashuvi orqali) va transmilliy (xalqaro ishlab chiqarish majmuasining tuzilishi orqali) shakllarida kuchayadi. Jumladan, butun dunyoda regional davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning qaror topish tamoyili kuzatiladi. Jumladan, rivojlangan Evropa ittifoqi doirasida tovarlar, xizmatlar va ishchi kuchining erkin harakati amalga oshiriladi. Shimoliy Amerika umumiy iqtisodiy hamkorlik AQSh, Kanada va Meksika iqtisodiyotining integratsiyasini ko'zda tutadi. Davlatlararo integratsiyaning kuchayishi janubiy-sharqiy Osiyo, O'rta Osiyo, Arab mamlakatlari, Afrika va Markaziy Amerika mamlakatlari uchun ham xarakterli bo'lmoqda.

2-§. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va ob'ektiv asoslari

Xalqaro iqtisodiy integratsiya - bu mamlakatlarning chuqur, barqaror o'zaro aloqalarning rivojlanishi va milliy xo'jaliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo'jalik-siyosiy aloqalarining birlashish jarayonlaridir.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jahon xo'jaligi rivojining tarixiy jihatdan uzoq davr davom etgan natijasi hisoblansada, Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o'tganidek, hozirgi kunda ham mamlakatlarning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv jarayonida hal etilmagan ko'pdan-ko'p muammolar mavjudki, bizning Respublikamiz uchun bu tashqi iqtisodiy va valyuta siyosatini yanada erkinlashtirishdan iborat¹.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning **asosiy shakllari** quyidagilar:

- erkin savdo zonalari. Bu iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o'rtasidagi savdo cheklashlari bekor qilinadi. Bunga Evropa erkin savdo uyushmasi va MDH mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro bitim misol bo'la oladi;

- boj ittifoqi. Iqtisodiy integratsiyaning bu shakli erkin savdo zonalarining faoliyat qilishi bilan birga yagona tashqi savdo tariflari o'rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishni taqozo qiladi. Evropa Ittifoqi (EI) boj ittifoqiga yorqin misoldir;

- to'lov ittifoqi. Bu milliy valyutalarning o'zaro erkin almashuvini va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishini ta'minlaydi. Evropa hamjamiyati, janubiy-sharqiy Osiyo va MDH mamlakatlari uchun to'lov ittifoqi pirovard maqsaddir;

¹ Karimov I.A. Islohotlar va investitsiyalar bo'yicha idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash yig'ilishi dagi ma'ruzasi. Xalq so'zi, 2000 yil 2 fevral.

- umumiy bozor. Bu iqtisodiy integratsiyaning ancha murakkab shakli bo'lib, uning qatnashchilariga erkin o'zaro savdo va yagona tashqi savdo ta'rifi bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin harakati hamda o'zaro kelishilgan iqtisodiy siyosat ta'minlanadi. Bunga Evropa iqtisodiy ittifoqi yoki Evropa umumiy bozorini misol qilib keltirish mumkin. Uning doirasida barcha boj to'lovlari va import me'yori (kvota) lari bekor qilinadi, boshqa mamlakatlardan Evropa bozoriga tovarlar kirishi bir xil tartibga solinadi, pul mablag'lari va ishchi kuchining chegaradan erkin o'tishi ta'minlanadi hamda umumiy muammolarni hal etishda yagona siyosat o'tkaziladi;

- iqtisodiy va valyuta ittifoqi davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli hisoblanadi. Bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari umumiy iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o'tkazish bilan birga muvofiqlashadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini ob'ektiv xarakterdagi **bir qator omillar taqozo qiladiki**, ularning ichidan quyidagilar asosiy o'rinni egallaydi:

- xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi;
- xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- umum jahon fan-texnika taraqqiyoti;
- milliy iqtisodiyot ochiqligining kuchayishi.

3-§. O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilishining shart-sharoitlari va tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlari Respublika davlat mustaqilligini qo'lga kiritishi bilan vujudga kela boshladi. Bunday vaziyatda tashqi iqtisodiy majmuani boshqarishning o'ziga xos tizimini shakllantirish, tashqi aloqalarni yo'lga qo'yish borasida qoida va tamoyillarning ishlab chiqish, Respublikaning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilish yo'llarini belgilash taqozo etiladi.

Respublika tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik negizida qurilsa, uning qoidalari ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnoma munosabatlarida o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslanadi¹.

O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo'jalik aloqalarida ishtirok etishning asosi ochiq turdagi iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Shu sababli Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin qisqa davr ichida 80 dan ko'p davlat bilan dirlomatiya munosabatlarini o'rnatdi, dunyoning 20 dan ortiq davlatida dirlomatiya elchixonalarini ochdi, ko'pgina xalqaro tashkilotlar - BMT iqtisodiy muassasalari, jahon banki, xalqaro bank, xalqaro valyuta fondi, xalqaro moliya korporatsiyasi, iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuvchi tashkilot kabi

¹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. -T.: O'zbekiston, 1999. 266-267-betlar.

boshqa xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi. Respublika a'zo bo'lib kirgan dastlabki ittifoq - Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (1991 yil tuzilgan) hamda Markaziy Osiyo davlatlari bilan birgalikda Turkiya, Eron va Pokiston tomonidan tuzilgan Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT)dir.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilish talablaridan kelib chiqib, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shag'ullanishi zarur bo'lgan barcha muassasalar (tashqi iqtisodiy aloqa vazirligi, tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, bojxonalar xizmati va boshqalar) amalda yangidan tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasidan tortib, boshqaruvning mahalliy darajasi va korxonalargacha bo'lgan xo'jalik sub'ektlarida tegishli tashqi iqtisodiy bo'limlar tuzildi. Dunyoning bir qancha mamlakatlarida savdo uylari ochildi va savdo-sanoat palatalari barpo etildi.

Tashqi savdo bilan birga iqtisodiy hamkorlikning boshqa shakllari ham sezilarli darajada rivojlandi. Respublika xududida ro'yxatdan o'tgan xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalar soni 3445 tadan oshdi, (faoliyat ko'rsatayotganlari 1795 ta) ularning eksporti hajmi mamlakat umumiy eksportining 13,8 foizini tashkil qiladi (2006 yil). Bunday korxonalarning asosiy qismi sanoat tarmoqlari (50,1%) savdo va umumiy ovqatlanish (29,9%) sohalarida to'plangan.

Dastlabki davrlarda Respublikamizda tashqi savdo ikki yo'nalish bo'yicha: MDH mamlakatlari bilan xukumatlararo bitimlar va xorijiy mamlakatlar bilan erkin muomaladagi valyutada hisob-kitob qilish asosida amalga oshirildi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatda Markaziy Osiyo davlatlarining ko'p tomonlama aloqalari va hamkorligini rivojlantirishga birinchi darajali ahamiyat berilmoqda. O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasidagi yagona iqtisodiy makon to'g'risida tuzilgan shartnoma samara bera boshladi. Ularning sanoatini integratsiyalashtirishga qaratilgan dastur ishlab chiqildi.

MDH mamlakatlari bilan bevosita va ko'p tomonlama munosabatlarni rivojlantirish tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston Hamdo'stlik davlatlari muassasalari - Davlatlararo iqtisodiy qo'mita, Davlatlararo bank va boshqa muassasalarni tashkil etishda faol qatnashmoqda. MDHdagi mamlakatlar (Rossiya, Ukraina, Belarus, Moldova va boshqalar) bilan ikki tomonlama tashqi siyosiy, savdo-iqtisodiy va boshqa shartnoma hamda bitimlar imzolanib, ular kuchga kirdi.

Respublika tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishda iqtisodiyotga xorijiy sarmoyalarni jalb etish uchun qulay sharoit yaratishga, hamda zarur bo'lgan tashkilot va muassasalar tuzishga katta ahamiyat berilmoqda. Bular jumlasiga tavakkalchilik xatarlari keltiriladigan zararni qoplaydigan "O'zbekinvest" milliy sug'urta kompaniyasini, turli qo'shma sug'urta kompaniyalarini, Vazirlar Mahkamasi huzurida BMT bilan birgalikda tashkil qilingan investitsiyalarga ko'maklashuvchi xizmatni, Davlat mulk qo'mitasi xuzuridagi ko'chmas mulk va xorijiy investitsiyalar agentligi kabilarni kiritish

mumkin. Bu muassasa va tashkilotlar hamda Respublikada vujudga keltirilgan huquqiy me'yorlar xorijiy investitsiya faoliyati uchun qulay sharoitlarni yaratib, ularning huquqlarini himoya qiladi va sarflangan sarmoyasini kafolatlaydi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi BMTning mamlakatimizda amalga oshirayotgan iqtisodiy, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, fan sohalarida amalga oshirilayotgan loyihalarida ham namoyon bo'ladi.

Evropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan mamlakatlar bilan iqtisodiy va savdo sohasidagi hamkorlik, NATOning "Tinchlik yo'lidagi sheriklik" dasturida mamlakatimiz ishtiroki uning jahon xo'jaligi qo'shilishning navbatdagi yo'nalishidir.

Keyingi ikki yilda litsey va kollejlarni o'quv-laboratoriya qurollari, ta'limning texnik vositalari, mashina va mexanizmlar bilan jihozlash maqsadida Koreya Respublikasi va Osiyo taraqqiyot bankining kreditlari jalb qilindi. Yaponiya hukumati bilan kredit ajratish masalasida kelishuvga erishildi.

O'zbekistonning Xalqaro valyuta fondi va jahon banki bilan hamkorligi tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishdagi navbatdagi yo'nalishdir. Bu yo'nalishda XVF bilan tizimli qayta qurilishlarni mablag' bilan ta'minlash, tizimli va makroiqtisodiy siyosat sohasidagi tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash dasturlari ma'qullandi.

Jahon bank tashkilotlari - Xalqaro ta'mirlash va rivojlanish banki, Xalqaro rivojlanish uyushmasi, Xalqaro moliya korporatsiyasi va Investitsiyalarni kafolatlash xalqaro agentligi bilan hamkorlik O'zbekistonning tashqi iqtisodiy strategiyasini amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Xususan Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki O'zbekistonga paxta etishtirish usullarini zamonaviylashtirib, uning jahon bozoriga chiqishiga ko'maklashish va unumdorlikni oshirish uchun asos yaratish maqsadida 66 mln. dollar, muassasaviy islohotlarni davom ettirish uchun 120 mln. dollar mablag' ajratildi. Xalqaro moliya korporatsiyasi ham O'zbekistonda bir qator loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etmoqda.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda Evropa ta'mirlash va taraqqiyot banki alohida rol o'ynaydi. Respublikada amalga oshirilayotgan umumiy qiymati 536 mln. dollarga teng 9 ta loyihada Evropa tiklanish va taraqqiyot bankining ulushi 253,1 mln. dollarni tashkil qiladi.

Evropa tiklanish va taraqqiyot banki O'zbekistonda amalga oshirish ko'zda tutilgan, umumiy summasi bir mlrd.dollardan ortiq bo'lgan yana 8 ta loyihani ko'rib chiqishi mo'ljallangan.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy va savdo faoliyatida Osiyo taraqqiyot Banki hamda jahon savdo tashkiloti bilan hamkorlik istiqbolli yo'nalishlardan hisoblanadi.

Shunday qilib, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilishida dunyo mamlakatlari, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorlik hal qiluvchi o'ringa ega bo'lib, bu milliy iqtisodiyotning baynalmilallashuvini kuchaytiradi

hamda iqtisodiy taraqqiyotini yuqori bosqichga ko'tarishning asosiy tashqi omillari hisoblanadi.

4-§. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari

Pulning jahon xo'jaligida amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga (tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlar va subsidiyalar oqimi, fan-texnika ayirboshlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar-xalqaro valyuta-kredit munosabatlari deb ataladi. U pulning **xalqaro to'lov munosabatida amal qilish** jarayonida vujudga keladi. **Valyuta**-bu mamlakatlar pul birligi (masalan, so'm, dollar, funt sterling va h.k.). Har bir milliy bozor o'zining milliy valyuta tizimiga ega bo'ladi. Bunda milliy va xalqaro valyuta tizimini farqlash zarur. **Milliy valyuta tizimi**-valyuta munosabatlarining milliy qonunchilik bilan belgilanadigan, mazkur mamlakatda tashkil qilinish shaklini ifodalaydi. Xalqaro valyuta tizimi-xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Uning **tarkibiy qismlari** quyidagilar hisoblanadi: asosiy xalqaro to'lov vositalari (milliy valyutalar, oltin, xalqaro valyuta birliklari-SDR, Evro), valyuta kurslarini belgilash va ushlab turish mexanizmi, xalqaro to'lovlarini balanslashtirish tartibi, valyutaning qaytaruvchanlik sharoiti, xalqaro valyuta bozori va oltin bozori tartibi, valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi.

Jahon valyuta tizimi o'zining rivojlanishida **uchta bosqichdan** o'tdi va ularning har biriga xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilishning o'z turlari mos keladi. **Birinchi bosqich** 1879-1934 yillar davrini o'z ichiga olib, bunda oltin standart sifatidagi pul tizimi ustunlikka ega bo'lgan. Ikkinchi jahon urushi oxiri (1944 y.) dan 1971 yilgacha oltin –devizli (Bretton-Vuds tizimi deb nomlanuvchi) tizim ustunlikka ega bo'lgan. Bu ikki tizim qayd qilinadigan valyuta kurslariga asoslangan. Hozirgi davrda amal qiluvchi jahon valyuta tizimi 1971 yilda tashkil topgan bo'lib, bu tizim **boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta tizimi** nomini oldi. Chunki davlat ko'pincha o'z valyutalarining xalqaro qiymatini o'zgartirish uchun valyuta bozorining faoliyat qilishiga aralashadi.

Oltin standart tizim qayd qilingan valyuta kursining mavjud bo'lishini ko'zda tutadi. Banklar o'zlari chiqargan banknotlarni oltinga almashtirgan. Xalqaro to'lovlarni muvofiqlashtirish vositasi bo'lib, oltinni erkin chiqarish va kiritish xizmat qilgan. Mamlakat, uchta shartni bajarsa oltin standart qabul qilingan deb hisoblangan. a) O'z pul birligining ma'lum oltin mazmuni o'rnatadi; b) O'zining oltin zahirasi va pulning ichki taklif o'rtasidagi qattiq nisbatni ushlab turadi; v) Oltinning erkin eksport va importiga to'sqinlik qilmaydi. Oltin standart pul birligining oltin mazmuni nisbatiga asoslanadi. Oltin standart sharoitida, turli mamlakatlar pul birligining nisbati ularning rasmiy oltin mazmuni bo'yicha o'rnatiladi.

Oltin standart barbod bo'lgandan keyin, valyuta sohasini tartibga solishning o'zaro maqbul yo'lini topishga harakat qilindi. Yangi jahon valyuta tizimi asoslarini ishlab chiqish maqsadida, 1944 yil Bretton-Vudsdagi (AQSh) ittifoqchi davlatlarning xalqaro konferentsiyasi chaqirildi. Bu konferentsiyada o'zaro bog'liq valyuta kurslarini tartibga solish tizimini yaratish haqidagi kelishuvga erishildi va bu ko'pincha Bretton - Vuds tizimi deb ataladi. Mazkur tizim oldingi oltin standartdan keskin farq qilmaydi. Uning asosida *oltin - valyuta standart* (AQSh dollari) yotadi va bu erda rezervlar sifatida *oltin va dollar chiqadi*.

Dollarning oltinga almashinishi rasman to'xtatildan keyin, valyutaning qayd qilingan kursi, **suzib yuruvchi kursiga o'rin** bo'shatadi. Xalqaro valyuta tizimidagi bu o'zgarish 1976 yil Kingston (Yamayka) dagi kelishuvga binoan huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. Qog'oz pul tizimiga o'tish bilan, qog'oz pullar oltinga almashtirilmaydi. Beqaror kurslar sharoitida valyuta kursi ham har qanday boshqa narx kabi talab va taklifning bozor kuchlari bilan belgilanadi.

Har qanday valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri valyuta kursi hisoblanadi. **Valyuta kursi** bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi ifodalanishini ko'rsatadi.

Valyuta kurslariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni ajratib kursatish mumkin:

1. milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;
2. milliy iste'molchilarning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyatsiya darajasi;
3. valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati;
4. mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;
5. valyutaga jahon bozoridagi ishonch va h.k.

Nazariy jihatdan valyuta kurslarining tebranishini tushuntirish, xarid qilish layoqatining paritet (turli mamlakatlar pul birliklari qiymatining bir-biriga nisbati) nazariyasi yordamida beriladi. Bu nazariyaga ko'ra, kurslar nisbatlarini aniqlash uchun, ikki mamlakat iste'molchilik tovarlari "savati" narxlarini taqqoslash talab qilinadi. Masalan, agar O'zbekistonda bunday "savat", aytaylik 25 ming so'm, AQShda esa 100 dol. tursa, 25 mingni yuzga bo'lib, 1 dol. ning narxini hosil qilamiz, bu 250 so'mga teng.

Agar O'zbekistonda muomaladagi pul massasining ko'payishi oqibatida, tovarlar narxi ikki marta oshsa va barcha sharoitlar teng bo'lganda dollarning so'mga ayirboshlash kursi ikki marta oshadi.

Xulosalar

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya – bu mamlakatlarning chuqur, barqaror o'zaro iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi, milliy xo'jaliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo'jalik va siyosiy aloqalarining birlashish jarayonlaridir. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari sifatida erkin savdo hududlari, bojxona ittifoqi, to'lov ittifoqi, umumiy bozor, iqtisodiy va valyuta

ittifoqini ko'rsatish mumkin.

2. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini ob'ektiv tavsifdagi bir qator omillar taqozo qiladiki, ularning ichida xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi va globallasuvi; xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi; umumjahon fan-texnika revolyutsiyasi; milliy iqtisodiyot ochiqqligining kuchayishi kabilar asosiy o'rinni egallaydi.

3. Turli mamlakatlardagi integratsiyaning turli elementlari bir xilda rivojlanmaydi. Shunga ko'ra, integratsiyaning qat'iy (bir tomonlama nafli) integratsiya, tasodifiy integratsiya, moslashuvchan (ikki tomonlama nafli) integratsiya kabi turlari farqlanadi.

4. Milliy xo'jaliklarning xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida ishtirok etishi, ularning shakllari va samaradorlik darajasi kabi muammolarning uzoq davr mobaynida turli olimlar tomonidan tadqiq etilishi bu boradagi turlicha nazariyalarning shakllanishiga olib keldi. Bu nazariyalar orasida mutloq va qiyosiy (nisbiy) ustunlik nazariyalari, Xeksher-Olin-Samuelson modeli, ishchi kuchi malakasi modeli, muqobil xarajatlar modeli, tovarning hayotiy tsikli nazariyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

5. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik negizida qurilib, uning qoidalari ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnoma munosabatlarida o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslandi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Xalqaro mehnat taqsimoti - alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya - jahon mamlakatlari o'zaro iqtisodiy aloqalarining chuqurlashtirish va barqaror rivojlanishi hamda milliy xo'jaliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo'jalik aloqalarining birlashish jarayoni.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi - mehnat resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlanish maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishi.

Eksport – tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Import – chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Reeksport – qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarlarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun sotib olishi.

Reimport – iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Valyuta kursi –bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan narxi.

To'lov balansi - mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar - qiymatning har qanday ayirboshlanishi. Ya'ni tovarlar ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ichki va tashqi savdoning o'xshashliklari nimadan iborat? Ularning farqichi? Xalqaro savdo qanday ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi?

2. Nima uchun xalqaro savdoda sun'iy to'siqlar mavjud bo'ladi? Ularning tavsifini bering.

3. Proteksionistik siyosatning ijobiy va salbiy tomonlari qanday? Ularni taqqoslang.

4. Xalqaro savdoda iqtisodiy integratsiyaning ahamiyati qandayligi va unda O'zbekistonning ishtirok etishi imkoniyatlarini aniqlang.

5. Xalqaro valyuta tizimini tushuntiring. Har bir tizim qanday ustunlik va kamchiliklarga ega?

6. Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun qanday usullardan foydalanadi? Chet el valyutalariga talab va taklifga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: «O'zbekiston», 2008.
2. Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida. - T.: «Adolat», 2004.
3. O'zbekiston Respublikasi yer kodeksi.– T.: «Adolat», 2004.
4. Qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari) to'g'risida. – T.: «Adolat», 2004.
5. Fermer xo'jaligi to'g'risida.– T.: «Adolat», 2004.
6. Dehqon xo'jaligi to'g'risida.– T.: «Adolat», 2004.
7. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
8. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
9. Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
10. Qimmatli qog'ozlar bozorining amal qilishi to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
11. Erkin iqtisodiy hududlar to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
12. Kasaba uyushmalari, ularning huquq va kafolatlari to'g'risida. - T.: «Adolat», 2002.
13. Mehnat muhofazasi to'g'risida.- T.: «Adolat», 2002.
14. Birja va birja faoliyati to'g'risida. - T.: «Adolat», 2001.
15. Raqobat va tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risida. - T.: «Adolat», 2001.
16. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. - T.: «Adolat», 2001.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qaror va Farmonlari:

17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Uy-joy fondini foydalanishga tayyor holda rekonstruktsiya va ta'mirdan o'tkazish uchun pudrat ishlari ko'lamini kengaytirishni rag'batlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009 yil 29 yanvar, PQ-1051-son.
18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Mamlakatimizda nooziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirishni rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009 yil 28 yanvar, PQ-1050-son.
19. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturini kuchga kiritish to'g'risida. 2009 yil 26 yanvar, PQ-1046-son.
20. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to'ldirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009 yil 26 yanvar, PQ-1047-son.

21. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastrukturani yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009 yil 20 yanvar, PQ-1041-son.

22. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida. 2008 yil 28 noyabr, PF-4058-son.

23. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi. Iqtisodiy nochor korxonalarni tijorat banklariga sotish to'g'risidagi tartibni tasdiqlash to'g'risida. 2008 yil 19 noyabr, F-4010-son.

24. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2008 yil 18 noyabr, PF-4053-son.

25. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. «Ijtimoiy himoya yili» Davlat dasturi to'g'risida. 2007 yil 24 yanvar.

26. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Yirik sanoat korxonalari bilan kasanachilikni rivojlantirish asosidagi ishlab chiqarish va xizmatlar o'rtasida kooperatsiyani kengaytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2006 yil 5 yanvar.

27. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollarini ko'paytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2006 yil 23 mart.

28. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 2006-2010 yillarda O'zbekiston Respublikasida servis va xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlanishini jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2006 yil 17 aprel.

29. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi faoliyatini takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida. 2006 yil 26 aprel.

30. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. To'g'ridan-to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2005 yil 11 aprel.

31. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida. 2005 yil 30 aprel.

32. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2005 yil 20 iyun.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari:

33. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi majlisining qarori. 2006 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2007 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlari to'g'risida // Xalq so'zi, 2007 yil 15 fevral.

34. Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun ro'yxatdan o'tkazish tartibotlari tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida. 2003 yil 20 avgust.

35. Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish tizimini takomillashtirish to'g'risida. 2001 yil 22 avgust, 347-son.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari.

36. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 56 b.

37. “Buyuk mamlakatning qutlug' shodiyonasi” Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 18 yilligi bag'ishlangan tantanali marosimdagi tabrik so'zi. “Xalq so'zi”, 2009 yil 1 sentabr.

38. “Tarixi boy buguni go'zal, kelajagi buyuk shahar” Prezident Islom Karimovning Toshkent shahrining 2200 yilligining bag'ishlangan tantanali majlisidagi nutqi. “Xalq so'zi”, 2009 yil 2 sentabr.

39. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. Prezident Islom Karimovning 2008 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2009 yil 14 fevral.

40. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: «Ma'naviyat», 2008. – 176 b.

41. Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

42. Asosiy maqsadimiz – yurtimizda erkin va obod, farovon hayot barpo etish yo'lini qat'iyat bilan davom ettirishdir. Prezident I. Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 15 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 8 dekabr.

43. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 31 avgust.

44. Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2006 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 13 fevral.

45. Karimov I.A. Inson, uning huquqlari va erkinliklari hamda manfaatlari – eng oliy qadriyat. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi», 2005 yil 8 dekabr.

46. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: “O'zbekiston”, 2005.

47. Karimov I. A. Eskicha qarashlar va yondashuvlar bilan yangicha hayot qurib bo'lmaydi. - T.: “O'zbekiston”, 2005.

48. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. T.: “O'zbekiston”, 2005.

49. Karimov I.A. Mavjud imkoniyat va resurslardan oqilona foydalanish – taraqqiyot omili. - T.: “O'zbekiston”, 2004.

50. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish, resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish – bosh yo'limiz. T.: “O'zbekiston”, 2002.

51. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish – eng muhim vazifamiz. T.: “O'zbekiston”, 2000.

52. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. T.: “O'zbekiston”, 2000.

5. Darsliklar.

53. Razzoqov A. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Oliy ta'lim muassasalarining talabalari uchun darslik / A.A.Razzoqov, Sh.H.Tashmatov, N.T.O'rmonov. – T.: Iqtisod-moliya, 2007. – 320 b.

54. O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. – T.: «SHarq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2006. – 480 b.

55. Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). – T., «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005. – 784 b.

56. Simkina L.G. Ekonomicheskaya teoriya. 2-e izd. – SPb.: Piter, 2008. – 384 s.

57. Stankovskaya I.K., Strelets I.A. Ekonomicheskaya teoriya: uchebnik / I.A.Strelets. – 3-e izd., ispr. – M.: Eksmo, 2008. – 448 s.

58. Ekonomicheskaya teoriya / Pod red. A.I.Dobrinina, L.S.Tarasevicha, 3-e izd. – SPb.: Izd. SPbGUEF; Piter, 2008. – 544 s.

59. Kamaev V.D. Ekonomicheskaya teoriya: Kratkiy kurs: uchebnik / V.D.Kamaev, M.Z.Ilchikov, T.A.Borisovskaya. – 2-e izd., ster. – M.: KNORUS, 2007. – 384 s.

60. Kurs ekonomicheskoy teorii: uchebnik / Pod obsh. red. prof. Chepurina M.N., prof. Kiselevoy ye.A. – 6-ispravlennoe, dopolnennoe i pererabotannoe izdanie. – Kirov: «ASA», 2007. – 848 s.

61. Sajina M.A. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. dlya vuzov / M.A.Sajina, G.G.Chibrikov. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Norma, 2007. – 672 s.

62. Borisov ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005. – 544 s.

63. Ioxin V.YA. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – M.: Ekonomist', 2005. – 861 s.

64. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – M.: TK Vebli, Izd-vo Prospekt, 2005. – 432 s.

65. Ekonomika. Uchebnik, 8-e izd., prererab. i dopolnennoe. - /Pod red. A.S. Bulatova. M.: Ekonomist, 2005. – 896 s.

66. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – Izd. ispr. i dop. /Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005. – 672 s.

67. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik / Pod red. A.G.Gryaznovoy, T.V.Chechelovoy. – M.: Ekzamen, 2004. – 592 s.

6. O'quv qo'llanmalar.

68. Shodmonov SH.SH., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni. – T.: «Fan va texnologiya» nashr, 2008. – **314 b.**

69. Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V. O'zbekiston – iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda islohotlarni chuqurlashtirishning yangi va yuksak bosqichi yo'lida: O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisodiyot» nashr, 2008. – 128 b.

70. Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V. O'zbekistonda iqtisodiyotni liberallashtirish va modernizatsiyalash: natijalar va ustuvor yo'nalishlar: O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2007. – 102 b.

71. Ziyaev T.M. Ishchi kuchi va bandlik nazariyalari. – T.: TDIU, 2007.

72. Ziyaev T.M. Tarmoq va korxona iqtisodiyoti. – T.: TDIU, 2007.

73. Shodmonov Sh.Sh., Yusupov R.A. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti. – T.: TDIU, 2007.

74. Shodmonov Sh.Sh., Yusupov R.A. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti. – T.: TDIU, 2007.

75. Shodmonov Sh., Alimov R., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: «Moliya», 2002. – 416 b.

76. Borisov ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: voprosi – otveti: Ucheb. posobie. – 2-e izd., pererab. i dop. M.: Yuridicheskaya firma «KONTRAKT»: INFRA-M, 2008. – 192 s.

77. Nosova S.S. Ekonomicheskaya teoriya. Elementarniy kurs: uchebnoe posobie / S.S.Nosova. – M.: KNORUS, 2008. – 520 s.

78. Nosova S.S. Ekonomicheskaya teoriya. Distantсионное обучение: uchebnoe posobie / S.S.Nosova. – M.: KNORUS, 2008. – 256 s.

79. Ekonomicheskaya teoriya: uchebnoe posobie / V.M.Sokolinskiy, V.E.Korolkov [i dr.] ; pod red. A.G.Gryaznovoy i V.M.Sokolinskogo. – 4-e izd., ster. – M.: KNORUS, 2008. – 464 s.

80. V poiskax novoy teorii s problemnimi situatsiyami: Ucheb. posob. / Pod red. Gryaznovoy A.G. i dr. - M.: KNO RUS, 2004. – 368 s.

7. Ilmiy monografiyalar, maqolalar.

81. Xodiev B.Yu., Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish va yangilashning ilmiy va nazariy asoslari. Ilmiy-ommabop risola. – T.: TDIU, 2008. – 57 b.

82. Shodmonov Sh., G'afurov U. Bozor iqtisodiyoti asoslari. Ilmiy-ommabop nashr. – T.: tdiu, 2007. – 75 b.

83. Bekmurodov A.Sh. va boshqalar. O'zbekiston iqtisodiyotni liberallashtirish yillarida. 1-5-qismlar. T.: TDIU, 2005. – 310 b.

84. Shodmonov Sh.Sh., Baubekova G.D. Pedagogicheskoe masterstvo i innovatsii v prepodavanii ekonomicheskoy teorii. - T.: YAngi asr avlodi. 2004.

85. Hamroev O.H. Iqtisodiy muvozanat va uni ta'minlash mexanizmlari. – T.: TDIU, 2004.

86. Shadibaev T. i dr. Osobennosti antimonopolnoy politiki v Uzbekistane: obshie printsipi i pravovaya baza. – Ekonomicheskoe obozrenie, №2, 2004.

87. Shodmonov Sh.Sh., Baubekova G.D., Xalikova G.T. Innovatsionnie metodi obucheniya v ekonomicheskom obrazovanii. – T.: «Fan», 2003.

88. Shodmonov Sh. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda pulning yangi mazmuni va roli. Bozor, pul va kredit. Maxsus nashr, 2001.

89. Milliy istiqlool g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T.: «Yangi asr avlodi», 2001.

8. Ilmiy-amaliy anjumanlar ma'ruzalari to'plamlari.

90. Iqtisodiyotning tarkibiy qismlari o'rtasidagi mutanosiblik va muvozanatni ta'minlashning nazariy asoslari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tezislari. – T.: TDIU, 2008 yil 6 iyun.

91. Iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish mamlakat eksport salohiyati va raqobatbardoshligini oshirishning muhim omilidir. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tezislari. – T.: TDIU, 2006 yil 28 dekabr.

92. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va isloh etish – barqaror o'sishni ta'minlashning bosh yo'li. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tezislari. – T.: TDIU, 2005 yil 16 aprel.

9. Gazeta va jurnallar.

93. «Xalq so'zi» gazetasi.

94. «Mening mulkim» gazetasi.

95. «Bozor, pul va kredit» jurnali.

96. «Iqtisodiyot va ta'lim» jurnali.

97. «O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi» jurnali.

98. «O'zbekistonda ijtimoiy fanlar» jurnali.

99. Jurnal «Ekonomicheskoe obozrenie».

100. Jurnal «Rossiyskiy ekonomicheskii jurnal».

101. Jurnal «Voprosi ekonomiki».

10. Statistika ma'lumotlar to'plamlari.

102. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2008 yil statistik axborotnomasi, T., 2009.

103. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2007 yil statistik axborotnomasi, T., 2008.

104. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2006 yil statistik axborotnomasi, T., 2007.

11. Internet saytlari.

105. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy sayti.

106. www.uza.uz – O'zbekiston Respublikasi Milliy Axborot Agentligi rasmiy sayti.

107. www.ceep.uz – O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi Samarali iqtisodiy siyosat markazi rasmiy sayti.

108. www.internetindicators.com – Iqtisodiy indikatorlar Internet veb-sayti.

109. www.uzreport.com – SAIPRO konsalting kompaniyasiga tegishli, O'zbekiston va butun dunyodagi biznes tizim va iste'molchilarga axborot yetkazib berishga mo'ljallangan integratsiyalashgan internet loyiha.

110. www.uzsecurities.com – O'zbekiston Respublikasining Qimmatli qog'ozlar bozori haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.

111. www.uzexport.com - O'zbekiston Respublikasining mamlakat eksport salohiyati haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.

SH.SH.SHODMONOV, M.T.YAXSHIEVA, R.A.YUSUPOV

ZAMONAVIY BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI VA AMALIYOTI

Muharrir:	Alyoxina Z.
Musahhih:	Oripov I.
Texnik muharrir:	Bekchanov R.A.
Kompyuterda sahifalovchi:	Musayev Sh.

Bosishga ruhsat etildi: 12.11.2009 yil. Qog'oz bichimi 84x108 1/32.
“Times New Roman” garniturası. Shartli bosma tabog'I 28,0
Ofset usulida bosildi. Adadi 500.
Toshkent Davat Iqtisodiyot Universiteti bosmaxonasida chop etildi.
100003.Toshkent, O'zbekisto shoh ko'chasi,49-uy.